

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА НРЦГ И ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА НРЦГ

Година XIV

Титоград, 1961.

Књ. XVIII, св. 4

Новак РАЖНАТОВИЋ

ПОЛОЖАЈ И УЛОГА ЦРКВЕ У ЦРНОЈ ГОРИ 1852—1878

Намјеравамо да изнесемо и како могнемо прокоментаришемо главније чињенице до којих смо могли доћи из живота и о мјесту цркве у црногорском друштву, у доба када је свјетовна власт престала да фунгира у форми владичанства и обратила се у адекватну форму свјетовне владавине књажевства. У даље узроке те значајне државнополитичке промјене овдје се не можемо упуштати. Донекле ће ово излагање само по себи бацити свјетлост уназад, односно индиректно показати на који начин је Цетињска митрополија својим укупним дјеловањем у прошлости могла да допринесе процесу којим су коначно сазрели услови за ову промјену. Али, свакако, претходно се морамо дотаћи неких важнијих момената у животу цркве у Црној Гори у доба Петра другог.

У условима општег сиромаштва и заосталости, а и потребе да се све унутрашње снаге и средства, укључив и страну помоћ, ангажују на задацима успостављања и јачања органа јавне власти, црквена организација у доба Петра II морала је да остане посве занемарена и запуштена. Те прилике добро нам илуструју „Закони отачаства“, које је 1833. г. израдио предсједник Црногорског сената Иван Вукотић. Тамо стоји како је у Црној Гори „православни християнски закон тешко упануо“, мало се ко причешћује, исповиједа и врши остале вјерске дужности. За такво стање окривљују се свештеници, што запостављају како формално вршење вјерских обавеза тако и давање моралних поука („... што је поштено и Богу мило а што је срамотно и Богу мрзно“). Да би свештенство одговорило своме позиву, тим законом се препоручује, да се оно не мијеша у свјетовне послове, него да се искључиво посвети цркви.¹ Запуштеност на пољу цр-

¹ Правни зборник, Подгорица 1938, бр. 5—6, стр. 92, објавио Светислав Боровски.

За ово разматрање ништа не мијења на ствари што „Закони отачаства“ никада нијесу ступили у живот, јер се у конкретним препорукама које се ту садрже одражава стварност.

квеног живота у доба Петра II много касније акцентира и црквени историчар П. Ђупић. По њему цркве и манастири у Црној Гори су у врло рђавом стању. Литургија се обавља тек по који пут у години (Божић, Ускрс), људи се причешћују по један до два пута у току живота, и то обично без претходне исповијести. Нико се у прописној форми не вјенча, крсти или сахрани, већ у некако искривљеној, по индивидуалној склоности и умјењу свештеника који односну радњу обавља.² Свештенство није имало никаквог систематског школовања. Неопходно је било да свештеник зна да чита, а није морао знати и да пише, каквих је случајева било прилично.³ Обично би младић који се припрема за свештенички позив асистирао и помагао у служби неком старијем свештенику, и пошто би, након пола године или годину дана неопходно приучио, прихватио би се самосталног чинодјејствовања.

Стварни позив великог броја свештеника у Црној Гори за владе Петра II показује једну специфичну друштвено-политичку улогу њихову. Примити свештенички чин у ово доба у великом броју случајева није значило и посветити се истоме позиву, него позиву и улози главара. Саобразно томе, за увођење неког младића у чин свештеника прије свега је одлучивала његова способност за дужност главара, при чему је за стварну препоруку било од великог значаја да ли је дотични од главарске куће односно породице. Оваква својеврсна лаицизација свештенства умногоме нам објашњава што се до свештеничког чина у адекватној мјери долазило мимо све каноне и прописе православне цркве. Сердар Раде Туров Пламенац пише да је владика Петар II једно јутро на литургији запопио 62 а друго 75 попова.⁴ Исто тако поступио је 1847. год. рукоположивши одједном 72 свештеника. На Петра II дигла се велика повика православних цркава Русије и Аустрије због тога антиканонског поступка „митроносног, круноносног и маченосног“ господара Црне Гре. Али је црногорски владика одговорио да он не крсти само водом и духом, него поступајући тако даје тим свјештеницима у дужност да често крсте „водом или крвљу“.⁵ Један дио тих свештеника заиста се готово искључиво посветио чином одредијеленом позиву, неки су се заглаварили вршећи узгред и свештеничке дужности, а неки су касније постали виши главари ослобађајући

¹ П. Ђупић, Српска православна црква у Црној Гори, *Гласник Православне цркве у краљевини Србији*, свеска за мај и јун 1901, 513 (библиотека Српске академије наука и уметности, Београд.)

² Валтазар Божић, исписи из Божићеве библиотеке у Цавтату од Нике С. Мартиновића, архив Историјског института НРЦГ, Титоград, свеска 236 (унапријед наводимо само ову свеску), стр. 15.

³ Рукописи сердара Рада Т. Пламенца, одјељак III — Владика Раде, стр. 16, Архив Историјског института, бр. 84.

⁴ Проф. Ј. Никוליћ, Црногорско свештенство некад и сад, *Просвјета*, лист за цркву и школу, Цетиње, 1890, св. I и II, 21.

се по правилу свих свештеничких послова а задржавајући титулу попа испред своје главарске титуле. На тај начин број свештеника у ово доба јако се увећао. Било их је око 500, а црквених здања око 200 и 11 манастира, на нешто преко 120.000 становника тадашње Црне Горе.⁶ Ако наведена пракса и није била апсолутно нужна, она је свакако била саобразна, и условљена, идејним подстицајима свога времена. Од самог почетка ослободилачке борбе Црногорцима је православна вјера била идеолошко знамење у борби против Турака, чија је завојевачка природа и државна идеја била скроз прожета духом друге — исламске вјере.

Пракса Петра II да се будући главар претходно запопи нагло је ишчезла послје његове смрти. То је сасвим у складу са промјеном форме владавине; скидање духовничког обиљежја са врха свјетовне власти логично је послједовало да се и тај обичај занемари. Ово тим прије што Црна Гора послје Петра II за низ година неће имати епископа. Иначе, актуелност борбе против Турака чак се и увећала, само што она, уз вјерску добија и одређеније изражену националну обојеност.

Промјена форме владавине

Насљедник Петра II Данило Петровић Његош прогласио се за насљедног књаза Црне Горе почетком 1852. године. Уклоњен је привид теократизма и врховна власт функционише сада у овојој свјетовној форми. Чињеница да на саму ову промјену није било никаквог отпора међу главарима ни у народу, показује да су за њу унутрашњи услови били сасвим сазрели. Борба између Пера Томова Петровића и Данила водила се само око тога ко ће бити књаз, а никако владика, у чему се такође јасно манифестује нужност ове промјене. Не упуштајући се у њене дубље друштвено-економске узроке, примијетили бисмо да је ова промјена била условљена, а сама је даље допринијела, потребама и тенденцијама даљег изграђивања државне власти у Црној Гори. А борба за међународно признање независности Црне Горе, за које ће се Данило толико залагати, овим је добила још један јаки аргуменат.⁷

У доба када је књаз Данило био у Петрограду да добије потврду књажевског достојанства, Сенат и главари упутили су му представку (без сумње по претходном договору са њим) са захтјевом и образложењем тога корака. Ма колико да је Црна Гора тада била заостала и примитивна, уводне фразе ове

⁶ Р. Вешовић, Теократизам и његови одјаци у историји Црне Горе, *Цетиње и Црна Гора*, Београд 1927, стр. 141.

⁷ Види Др Томица Њижчевић, Политичке струје у Црној Гори у процесу стварања државе (отпор стварању државе), посебно одјељак „Проглашење књажевине у Црној Гори“ стр. 183—187.

представке одишу идејама европског либерализма. Захтјев да се Данило закњижи образлаже се „обстојатељством времена“ и „напретком человјеческог ума“, због чега више не стоји да се двије ствари тако различите као „крст и сабља“ држе у једној руци. Тај облик владавине, констатује се даље, ишчезао је у цијелој Европи, јер се „... не здружује са свјетлостју филозофије нити је наличан од једне здраве политике“. За нас је, међутим, од непосредног значаја оно што се овдје каже о положају будућег митрополита у Црној Гори: „Владика, боље рећи епископ или архиепископ Црне Горе, који ће имати ограничену власт над црквеним стварима, бити ће изабран са посредством високе Владе међу чланове сијатељнога племена Петровића Његоша, или од осталије најблагороднији црногорскије фамилија“. Иначе, како се даље каже, остају на снази сви закони и Уредбе по којима је до сада управљано.⁸

О избору будућег владике говорићемо ниже. Овдје бисмо напоменули нешто поводом става да би тај владика, односно епископ или архиепископ, како се сада, не без разлога, препоручује да га ваља називати, могао да буде изабран из дома Петровића Његоша. Мислимо да није случајна чињеница што ни за Данилове владе ни све до краја владавине династије Петровића Његоша ни један члан ове куће није био постављен за митрополита Црне Горе (чак ни од неке од најистакнутијих главарских кућа). Петровић Његош као евентуални нови епископ представљао би незгодну фикцију насљедника претходног владике, а то би га могло и подстаћи да претендује на већи политички утицај или удео у власти. Врховну власт Данило, међутим, ни са киме није хтио да дијели па није желио да у том погледу буде икаквих илузија. Он је био дубоко свјестан да је стварни и једини насљедник митрополитске, односно свјетовне власти Петра II. Традиција Петровића Његоша схваћена је, и ради учвршћења њене власти даље развијана и његована, готово искључиво као државно-династичка, а веома мало, и то је свјесно занемаривано, као црквено-теократска. Политички је дакле било опортуно, а то је било веома лако учинити, да нови владика не буде Петровић Његош.

*Геоговање страних сила и избор новог митрополита.
Никанор Ивановић Његуш*

Одвајање функција свјетовне од духовне власти у Црној Гори, и послвије нарочито питање избора новог владике, изазвало је живо политичко интересовање страних сила, у првом реду Русије и Аустрије.

⁸ Државни музеј Цетиње (у даљем навођењу ДМЦ), фасцикла за 1852., док од 7. марта. Упореди Душан Вужсан, Књаз Данило Петровић Његош, ступање на престо и прва година владе, *Записи VIII*, 1931, 198.

Убрзо по Данилову ступању на власт аустриско Окружно начелство у Котору упућује оштру опомену, у ствари протест Цетињу, што су неки црногорски свештеници чинодјејствовали на аустријској територији у парохији Будве. Могуће је претпоставити да је ово била опомена књазу како се не би смјело помишљати на неку, макар и прећутну, обнову црквене јурисдикције Цетињске митрополије над сусједним Приморјем Данило је одмах дао задовољење одговарајући да се такав случај, у коме је „каноническо и грађданско право“ прекршено, неће више поновити.⁹

Русе сада више интересује како ће да функционише врховна власт у Црној Гори. Руски министар спољних послова пише тада Данилу да се нада како недавна промјена у врховној власти неће измијенити политичку бит Црне Горе. Зато будући епископ треба да се бави искључиво црквеним пословима, а свјетовна власт, ради неопходног јединства („единоначалија“), треба да припада искључиво књазу. Иначе је нужно, поручује се даље, да се црногорски народ поучава у преданости својој цркви, да се на њу обраћа још већа пажња, и томе сл.¹⁰ Из свега даљег биће потпуно јасно да бојазан од заседања цркве у свјетовне послове у тадашњим црногорским приликама није имала никаквог реалног основа.

Избор митрополита сада се сам по себи наметао као неодложно питање. Са овим се јако одуговлачило. Ни сам књаз Данило није се одмах пожurio да ријешити ово питање. Јер, прије свега, за положај епископа тада је тешко било наћи богословски спремног и истовремено политички погодног човјека. Један од кандидата за црногорску митрополитску столицу у почетку је био домаћи човјек, острошки архимандрит Никодим Раичевић, који је до овога доба играо видну улогу у политичком животу Црне Горе. Године 1853. руска влада се заузела код Данила да Никодима пошаље у Петроград ради завладичења.¹¹ У одговору Данило изражава начелну сагласност о потреби да се један црногорски архимандрит рукоположи за епископа у Русији, али предлог за Раичевића одбија с мотивацијом што је овај болестан. Другог способног лица за сада нема, али ће се потрудити да га нађе и постарати о његовом „изобретенију“ Тада, каже Данило, „... моја ће дужност бити потребна предложењима на своје *вријеме* (подвукао Н. Р.) Вама учинити“.¹² И другу руску интервенцију 1855. године за истога Раичевића Данило је на исти начин одбио. Међутим, у једном писму руског посланства у Бечу рускоме конзулу у Дубровнику Стремухову, налазимо како је

⁹ ДМЦ, докуменат од 2. августа 1852.

¹⁰ ДМЦ, док. од 18. јуна 1852.

¹¹ ДМЦ, руски посланик у Бечу Мајендорф — књазу Данилу, 1. (13) августа 1853.

¹² ДМЦ, Данило — Мајендорфу, 18. августа 1853. г.

Никодим тражио од Данила да му врати администрацију и приходе манастира (Острога) или да му одобри да иде у Русију да се тамо завладичи. Данило му није дозволио ни једно ни друго, него само иселење за Русију.¹³ Данилову жељу да има потпуно слободне руке у погледу избора личности и времена када да је пошаље на завладичење, осим одстрањењем страног утицаја, тумачили бисмо и као израз и доказ његовог донекле намјерног одуговлачења. Томе су, мислимо, у основи идејно-политички мотиви: у династији Петровића Његова исувише су биле свјеже и снажне традиције везане за положај владике да му не би давале већи ауторитет него што је то Данило желио. Али претјерано мијешање Аустрије и Русије, њихова борба око тога ко ће бити нови владика и нарочито гдје ће се посветити у чин, у Сремским Карловцима или Петрограду, битно је утицала на одуговлачење тога избора, отежући га много више него је то и сам књаз Данило желио.

У вези са развојем догађаја око избора новог владике сада ћемо рећи нешто само у главним цртама, јер се у току припрема овога рада на ову тему појавио веома исцрпан чланак Петра И. Поповића: „Никанор Ивановић Његуш“.¹⁴ Главни, дакле, актер, боље рећи објекат унутрашњих и нарочито спољнополитичких импликација око овог питања, биће овај извањак — Никанор Ивановић Његуш. Родом је из Далмације (Дрниша), а даљим поријеклом из Црне Горе, са Његуша. На Цетињу су га држали као Србина из Аустрије, у чију су патриотску приврженост Црној Гори хтјели да вјерују. Напустивши службу јеромонаха манастира Савине код Херцег-Новог, камо је из Задра управо био упућен, дошао је крајем маја или почетком јуна 1852. године на Цетиње. Аустријска власт тражи од Црногорског сената да Никанора изручи, али то Цетиње одлучно одбија. Огорчење Аустрије на свога поданика није тако дуго трајало. Септембра 1853. године Никанор је баш у Задру посвећен за архимандрита „Цетињске свете обитељи“ и снабдјевен „архијерејском граматом“ Овим је Никанор стварно утврђен као једини кандидат за епископа, а у многоме имао је и да врши ту дужност. Благонаклони став Аустрије према Данилу и Никанору вођен је без сумње извјесним политичким надама и намјерама. Крајем године 1856. Аустрија преко патријарха Рајачића покушава да готово диктира организовање и уређење црквеног живота у Црној Гори. Што се тиче црквеног поглавара, ту се, међутим, не пледира за Никанора Ива-

¹³ ДМЦ, приновљени рукописи (у даљем навођењу п. р.), докуменат од 22. X (4. XI) 1856. г.

Раичевић је у Русију отишао почетком 1857. год. и тамо умро 25. II 1858. године, што упућује да је заиста био болестан. ДМЦ, Петковић-Данилу 18 (30). VII 1858. год.

¹⁴ Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. IV, 1959, 80—94.

новића, већ за неког ко је „... најближи од лозе књажеве“. Ово изазива сасвим супротан ефекат. Индигниран на Аустрију која је овим у ствари хтјела да се користи погоршањем односа између Црне Горе и Русије, књаз Данило, упркос томе, одлучује да одмах пошаље једног црногорског архимандрита на завладичење управо у Русију. Али ту намјеру спречава даље погоршање и прекид односа са Русијом, што је било у вези са Даниловом борбом за признање независности Црне Горе. Сами Никанор Ивановић у ово вријеме задобија извјесно повјерење код књаза Данила. Када је Данило с прољећа 1857. године био у Паризу ради политичких послова од животног значаја за Црну Гору, оставио је Никанора да врши дужност секретара и потпредсједника Сената. Најзад, укратко, с прољећа 1858. године Данило шаље Никанора на завладичење у Русију. Али на путу аустријска власт га задржава у Задру, под изговором да је он њихов поданик. Након тешких и драматичних дипломатских перипетија, књаз Данило и руски дипломатски представници успијевају да аустријска влада разријеша Никанора њиховог држављанства. Крајем 1858. године Никанор је пошао у Петроград гдје се завладичио и узгред обавио неке политичке послове за Црну Гору. Почетком 1858. године Никанор се вратио на Цетиње као и формално црногорски митрополит. Јасно је дакле да су Аустрија и Русија покушавале да највиши црквени положај користе као полугу свога политичког утицаја у Црној Гори.¹⁵

*Погибља књаза Данила и крај каријере
митрополита Никанора Ивановића Његуша*

Каријера Никанора Ивановића у чину митрополита Црне Горе била је тек нешто дужа од године и по дана — до Данилове смрти.

О Никаноровом раду на унутрашњем сређивању и организовању црквеног живота мало се шта може рећи. Зато ће о томе бити нека ријеч узгредно, на другим мјестима.¹⁶ Овдје бисмо нешто напоменули о његовој личности. Кроз наше изворе, односно податке које у поменутом раду наводи Петар И. Поповић, дâ се запазити веома наметљива сервилност Никанора Ивановића према књазу Данилу. За даљу илустрацију његова моралног и свештеног лика нека послужа запажање попа Вука Поповића из Рисна у његовом писму Вуку Караџићу: „И владика црногорски спрема се на пут да прегледа и поучи своје стадо, али с јела и лежнице мучно му се је с Цетиња кренути. На овоме крају слабо

¹⁵ Упореди са наведеним чланком Петра И. Поповића.

¹⁶ Што се овдје о Никаноровој унутрашњој дјелатности не може више рећи разлог је и што из овога доба није сачувана манастирска архива, а документи Државног музеја, природно, не садрже шира и непосреднија свједочанства о његовом чисто вјерско-црквеном раду.

га наши љубе и цијене, многи држе да и није до наше руке. Поп Шпадијер јављајући овдје његова нечиста дјела говорио је да је прави раскољник!¹⁷ Имајући у виду општу политичку мисао Вука Поповића примједбом да „није од наше руке“ — доводи се у сумњу Никаноров општесерпски патриотски став, а тиме посредно и његова дубља оданост књазу Данилу, односно Црној Гори. Аустријски гувернер Далмације генерал барон Мамула у једном каснијем политичком рапорту Бечу за Никанора између осталог каже да у Црној Гори није имао никаквога уплива па чак није уживао ни поштовање, јер не само што није постио него није водио рачуна ни о другим црквеним забранама.¹⁸ Из даљег ћемо видјети да је плашљивост, страх за живот, била још једна изразита црта Никанорова карактера.

Када је књаз Данило био смртно рањен у Котору, Никанор је на позив војводе Мирка сишао у Котор. Упутивши се из Цетиња, вјерујемо да није мислио да се натраг више никада неће вратити. Томе је одлучан повод, по нашем мишљењу, у ријечима које је Данило упутио Никанору када је овај хтио да приступи његовој самртничкој постељи: „Не пуштајте га да дође к мени забога!“¹⁹ Ма колико да је Никанор био бескрупулозан, за њега није могло да буде веће увреде и понижења него што га је његов владалац на самрти тако одгурнуо као непожељног душебрижника. Тиме је Никанор потпуно дезавуисан и дисквалификован у свом чину и достојанству у Црној Гори. Када су Данилове посмртне остатке носили у пратњи многобројних Црногораца и Бокеља, главара, свештенства, аустријских официра, чиновника и других, у тој поворци био је и Никанор Ивановић. Али Никанор је ишао само до црногорског пазара код Котора, одакле се вратио у град.²⁰ На такав поступак војвода Мирко упутио му је 5. августа 1860. године једно писмо пуно оштрих израза којим га стварно лишава положаја у Црној Гори.²¹ Књаз Никола упутио је Никанору кратко писмо на француском језику којим га и формално разрјешава положаја црногорског митрополита: „Част ми је, монсињору, да Вас извијестим да нијесте више владика на Цетињу. Ваше одсуство на погребу покојнога Књаза, Вашега добротвора, узрок је Вашега отпуштања“.²² Након неколико дана

¹⁷ Вукова преписка, књ. VII, Београд 1913, поп Вук Поповић Вуку Ст. Караџићу, Котор, 14. маја 1860. стр. 366.

¹⁸ Владан Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија 1814—1894, Београд 1924, 160.

¹⁹ Преписка VII, писмо од 6. августа 1860. 372.

²⁰ Никанор је у пратњи ишао у обичним свакодневним одежама. (Овим се као и болешћу послје правдао што није продужио за Цетиње). Вук Поповић је запазио да су му неки которски свештеници нудили епитрахиљ, а он је то одбијао ријечима: „Не моћите (ваљда мећите) ни ви епитрахиљ! мртвومه читали не читали исто чини!“ Преписка VII, 372—373.

²¹ Ристо Драгићевић, Отпуст владике Никанора Ивановића, Записи. XXIV, 186—188.

²² Владан Ђорђевић, нав. дјело, 159.

задржавања у Котору, аустријске власти наредиле су Никанору да ово мјесто напусти. Отишао је преко Задра у Беч, гдје се задржао неколико мјесеци. Одатле је отишао у Русију и настанио се на Криму, гдје је по ријечима Нићифора Дучића живио од руске помоћи.²³

*О узроцима бјекства Никанора Ивановића и
реаговању Русије и Аустрије*

Бјекство Никанора Ивановића из Црне Горе сматрамо да се не може довести у везу са политичком позадином убиства књаза Данила. Очајан због онаквог књажевог геста на умору, морално деградиран, морао је Никанора ухватити и страх од обијести војводе Мирка Петровића ако би ишта посумњао. И Вук Поповић, који је тих дана из непосредне близине пратио догађаје, каже за Никанора: „...уплашио се и ево га овдје“ (у Котору).²⁴ Страх за живот било је тако рећи привиђење које га је стално гонило. Из тога страха Никанор је отпустио једнога свога слугу, такође Далматинца, не измиривши му ни један дио његове зараде.²⁵ Послије више година познати историчар Црне Горе Павле Ровински разговарао је у Русији са Никанором о његовоме бјекству. У вези с тим Ровински каже: „Мислимо да је то учинио из страха бојећи се да га не би сматрали за саучесника убиства, јер се тада препричавало да је то било дјело Аустрије, а он, бивши Аустријанац, стварно је био и по духу Аустријанац“.²⁶

Никанор се, по свему судећи, није подавао никаквим страним покушајима да његов положај политички искористе. То нам довољно показује већ дјелимично наведени рапорт барона Мамуле, у коме за Никанора још каже (када је овај боравио у Бечу) да у току свога дјеловања у Црној Гори није био наклоњен аустријским интересима и да према томе не заслужује никакву препоруку, нити би му требало дати икакву новчану потпору ако би је затражио.²⁷ Руско реаговање, међутим, било је у знаку активнијег интересовања за догађаје у Црној Гори. Најприје конзул Петковић извјештава руско посланство у Бечу 9/21. августа о Даниловој погибији, гдје у вези с Никанором каже да је кривица углавном до њега, јер се својевољно удаљио из Црне Горе.²⁸ Одговарајући Петковићу, посланство из Беча не улази у

²³ Нићифор Дучић, Књижевни радови, књ. 9, Историја српске православне цркве, 259.

²⁴ Преписка, VII 374.

ДМЦ, сенатски списи, док од 11. септембра 1860. Окружни капетан Дојми обавјештава Сенат о дугу Никанора и тражи да се исти врати.

²⁶ П. Ровинскиј, Черногорија, том. III, Петроград 1915, 191.

²⁷ Владан Ђорђевић, нав. дјело, рапорт Бечу од 5. XI 1860, 160.

ДМЦ, докуменат са назначеним датумом.

суштину ствари, него се згражава поводом начина како је Никанор отпуштен — писмом на једном страном језику! Допушта да има кривице и до владике, али због таквог поступка не може да оправда ни књаза.²⁹ Од већег је интереса докуменат руског посланства у Бечу од 16/28. септембра 1860. године у коме се резимира разговор између министра иностраних послова Горчакова и војводе Петра Вукотића, који је тада био у Русији због важних политичких послова. Између осталог тамо налазимо руско гледиште да се нови владика може поставити само ако Никанор добровољно да оставку, или у противном питање има да ријешити руски Свети синод.³⁰ Очите су руске тежње да у Црној Гори успоставе такав политички утицај који ни са ким не би дијелили. На даљи став Горчакова морало је утицати и писмо Петковића посланству у Бечу од 3/15. септембра исте године, чији је садржај достигао у Петроград свакако последице поменутог разговора црногорског војводе и Горчакова. Познајући ситуацију изблиза, Петковић је могао да каже да је рјешење књажево о Никанору без икакве задње намјере. Митрополит је изазвао такво рјешење тиме што се сам удаљио из Црне Горе. Акт није уперен против нас, каже Петковић, него је то за Русију чак добит. Јер, Никанор је са француским конзулом Екаром и кнегињом Даринком сачињавао тријумвират који је књаза одвлачио од прavoга пута (Русије) и наводио га на странпутицу (на пут франкофилске политике). Са овим је у некој привидној противурјечности што Петковић даље каже да је Данило по мишљењу Црногораца погријешитио што је Никанора произвео за владика, због тога се и сам покајао, мрзио га и презирао, али му честољубље није дозвољавало да то јавно испољи. Најзад каже да је кнегиња Даринка дала пристанак на отпуст Никанора, а Екар се није усудио да подржи „свога пријатеља“.³¹ Сада је чињеница да Руси више не инсистирају на неким политичким захтјевима поводом Никанорова разрјешења црквеног поглавара у Црној Гори. Поступак војводе Мирка и књаза Николе према Никанору већ и с обзиром на створену ситуацију није могао да буде у форми тадашње европске дипломатске праксе, а да и не говоримо о специфичности живота црногорске државе.

Митрополит Иларион Рогановић

Са доласком на власт књаза Николе опет се поставило питање избора новог владике. Искуство са претходним поучавало је да се за тај положај најбоље домаћи човјек, макар то било на уштрб потребе за човјеком образованијим. На то се одмах мислило и кандидат је био одређен. Већ у поменутом извјештају Пет-

²⁹ Исто, док. од 25. августа 1860.

³⁰ Исто, докуменат са назначеним датумом.

³¹ Исто, датум назначен.

ковића од 9/21. августа 1860. године каже се да ће књаз Никола довести архимандрита из Острога Илариона Рогановића на Цетиње и молити руску владу да се овај завладичи у Русији. Нови кандидат потицао је из сиромашне црногорске породице.³² На Цетиње је дошао убрзо по ступању књаз Николе на власт. ОDMAH је постављен за архимандрита Цетињског манастира, што значи да је једини кандидат и да практично умногоме већ врши дужност митрополита.³³ Али се и сада са његовим завладичењем прилично одуговлачило. Изгледа нам да се књаз Никола са тим није пожурio због великог пада угледа највишег црквеног достојанства усљед онаквог исхода каријере претходног владике.³⁴ Томе одуговлачењу сигурно је доприносило и то што су се односи са Русијом веома споро побољшавали, као и да се у тешкој ратној 1862. години на то није могло ни мислити. Послије рата књаз Никола обраћа се 2/14. октобра 1862. године Азијском департаману руског Министарства иностраних послова за Иларионово завладичење у Русији. Конзул Петковић је одговорио 7/19. јануара 1863. године да руска влада удовољава књажевој жељи.³⁵ Послије тога Иларион је отишао у Петроград гдје се завладичио и средином исте године вратио на Цетиње.

Иларион Рогановић као владика није имао довољно теолошког и општег образовања, али је то упорним самообразовним радом прилично надокнађивао; према ријечима Ровинског читао је много, нарочито историографска дјела и народну пезију.³⁶ Рогановићева главна брига била је сада да среди унутрашње црквене прилике. Он је такође значајни судионик у раду књаз Николе на унапређењу просвјете у Црној Гори. Што се тиче става према свјетовној власти, односно њеној политици, владика Рогановић није сасвим био на Мирковој и књажевој линији. Тако се једном жалио конзулу Петковићу на војводу Мирка што самовољно граби црквена имања, што му је смањило плату од 2.000 на 1.200 гулдена годишње, али све трпи у нади да ће бити боље.³⁷

³² Рогановић је рано остао без родитеља. У дјетињству и млађим годинама живио је у Подгорици код неке својте. Ту је помагао у служби мјесном пароху и наукао да чита и пише. Године 1843. почео је да служи као јеромонах у манастиру Врањини, а када су ову исте године заузели Турци, Рогановић је прешао у манастир Ждребаоник. Године 1856. као одрастао човек ступа у цетињску петогодишњу школу. Након „неког времена“ отишао је у манастир Острог, гдје је мало затим постао старјешина тога манастира. П. Ровински исто дјело, 192.

³³ Исто, 192.

³⁴ Дионисије Миковић каже да је Никанор Ивановић својим напуштањем Црне Горе „... дао више један повод народној равнодушности према свештенству и осјетљивој разлици у љубави, поштовању и поуздању према њему и негдашњем свештенству“, Д. Миковић, Иларион Рогановић, црногорско брдски митрополит, у Новом Саду 1891, 19.

³⁵ ДМЦ, п. р., документи са означеним датумима.

³⁶ Нав. дјело, стр. 193.

³⁷ ДМЦ, п. р., док. од 10 (22) априла 1864. године.

Другом приликом Петковић такође износи Иларионову критику унутрашњег стања, војводе Мирка и „пијаница и покварењака Квекића“.³⁸ Наравно, да таква Иларионова настројеност није могла да иоле озбиљно смета Николиној још увијек профранцуској спољнополитичкој оријентацији. Али је своме неопортуном русофилству Иларион имао да плати обол и онда када су се крајем 60-их година односи између Црне Горе и Русије битно поправили. Када је црногорска влада крајем 1869. године руској влади поднијела предлог за одликовање више истакнутих црногорских главара, Иларион је био изостављен. Доставилац списка предложених, Петковић, пропраћа га огорченим коментаром да је Рогановић, поред великих заслуга за цркву и школу у Црној Гори, најискренији црногорски патриота, најзахвалнији и најоданији Русији и цару.³⁹

О личном животу Илариона Рогановића изнијећемо неколико занимљивих примједби савременика. Архимандрит Нићифор Дучић, који је 60-тих година боравио у Црној Гори у својству просвјетног радника, каже за Илариона да је био човјек тихе нарави, отворен, искрен и некористољубив,⁴⁰ Симо Поповић, савременик углавном из следеће деценије, даје о Илариону илустративнију карактеристику. Поповић прича да је Иларион у вријеме када је књаз боравио на Цетињу био сасвим непримјетан, вршио је своје послове и виђао се да прошета само око манастира. Али у вријеме књажевих дужих боравака на Ријеци Црнојевића, Његушима или другдје, Иларион би се „ширио по Цетињу као по своме прњавору“, шетао би кроз варош са пратњом као да изиграва књаза. У тим приликама нарочито је волио да игра билијар у Локанди. Када је то сазнао књаз Никола, строга га је опоменуо, због шетњи и забранио му да игра билијар.⁴¹ И Симо Матавуљ, који је дошао на Цетиње 1881. године и Илариона кратко вријеме затекао у животу (умро је 1882. год.), каже да је то човјек „необично личан“, веселах, добра срца, али сувише понесен земаљским уживањима, што му је сметало да буде добар црквени старјешина и прије времена га сурвало у гроб.⁴²

Хуманитарни рад митрополита Илариона Рогановића у рату 1876 — 1878. године био је веома значајан. Цетињски манастир, по ријечима Павла Ровинског, претворио се у главни стан Црвеног крста, у чијем је организаторском раду Рогановић узео најживље учешће.⁴³ Посебно се Рогановић старао о материјалном

³⁸ Исто, 17 (29) августа 1866. г.

³⁹ Исто, 16 (28) фебруара 1869. године.

⁴⁰ Нићифор Дучић, нав. дјело, 259/260.

⁴¹ Мемоари војводе Сима Поповића, архив Историјског института, број 341, одјељак „Старо Цетиње“, 41.

⁴² Симо Матавуљ, Биљешке једног писца, 117.

⁴³ Ровински, нав. дјело, 195.

збрињавању херцеговачких избјеглица. Тога ради је одмах по избијању устанка основао „Добротворни комитет“, коме је био предсједник. Добровољни прилози долазили су са свих страна, а само из Русије дошло је 100.000 рубаља помоћи.⁴⁴

*Државне мјере на пољу црквеног живота
и општи положај свештенства*

Књаз Данило донио је неколико мјера којима је хтио да регулише нека црквена питања. Тако је, биљежи Вук Врчевић, наредио да се васпостави вјерска обавеза поста, коју је претходна влада из одређених разлога била занемарила.⁴⁵ Ко премрси у посне дане, уколико није болестан или велики сиромаш, кажњава се са 12 цекина глобе и да га поп за три године не смије причестити. Ако би надлежни свештеник сакрио овакав преступ, тај се кажњава лишењем службе. Вук Врчевић нам даље донекле указује на мотиве ове наредбе. „У неко вријеме Црногорац, као што је свуда прост народ, прије ошаше човјека убити но једно од четворо поста, али петак, али сриједу премрсити, јер је то вазда па и данас за највећи гријех држао, а за оне 7 смртних гријехова нијесу ни попови знали акамоли прости народ“ У овој примитивној средини пост је био готово једино духовно средство преко кога се на конкретан начин могао уливати страх од више силе на небу, а посредно на земљи.

Црквену дисциплину и ред у вјерски живот тек је требало уводити. У том циљу Данило је једном све свештенике Црне Горе окупио на Цетињу. Ту је свакоме наредио да је дужан сваког недјељног дана и празника служити литургију у својој „инокрији“ (парохији), иначе ће му онај који се тога не држи „грдно платити“. „Учините међу вама ред, па све како којег допадне (попова је било много више него цркава), онако нека и служи; а пуње и проскуре нека редом доносе боље и боље куће, а у фукару не тичите“.⁴⁶ Данилов законик одређује дужности свештеника: „Сваки свештеник у нашој земљи дужан је сваке недјеље у цркву ходити и народ колико се више може на добро поучавати и свету вјеру у њима утврђивати: ко ли ово не би чинио биће лишен свештеног чина“. Из чисто економских разлога овај Закон забрањује послужбицу крсног имена, јер тиме људи само „своје имуће“ расипају. „Доста је да се по нашем српском оби-

⁴⁴ Дионисије Миковић, нав. дјело 26.

⁴⁵ Вук Врчевић, рукопис у архиву Историјског института, фасц. 62, страна 217/218.

Услед неродне године 1847, владика Петар II дозволио је да људи могу да једу мрсно и у посне дане.

⁴⁶ Врчевић, исто, 218.

чају слави крсно име као успомена прадједовског крштења“.⁴⁷ Колико су се те законске мјере спроводиле у живот, нијесмо нашли потврде у другим изворима.

Данило се старао и да регулише материјални положај свештеника. У вези с тим 1854. године донио је наредбу о наградама за свештеничке услуге. Ово је у ствари васпостављање једне наредбе Петра I о истоме. По томе свака кућа треба да преда своје попу по 30 литара жита годишње, што се звало бир. Осим тога, за поједине услуге плаћа се посебно, за погреб домаћина или домаћице два талира, дјетета 1 талир, за прекаду крсног имена двије „проскуре“, за крштење дјетета објед, итд.⁴⁸ Што су награде свештеницима за службу по каснијим подацима Валтазара Боггишића (даље ћемо видјети) осјетно мање, упућује да се ова Данилова мјера није у потпуности испуњавала.

Данилова дјелатност на уређењу црквених прилика не испрпљује се само општим наредбама и законима, него је он интервенисао и у појединачним случајевима. Једном се тако обратио главарима ријечке нахије да се обнови манастир, у ствари црква Св. Николе на Ријечком граду, односно Ријеци Црнојевића. Данилово писмо тим главарима открива на неки начин и шире идејне подстицаје његова залагања. „Желећи ја да по вазможности и снази народа црногорскога буду обновљени и уздржани сви манастири који се у нашој држави налазе и да буду за дику нашега православнога закона и вјечни спомен наше старие витезова, тако желим, и хоћу да и бивши манастир Ријечке Нахије Св. Оца Николе буде наново уздржан“. Шалући калуђера Мојсија Станковића да изврши овај задатак, Данило главарима даље наређује да калуђеру предаду сав црквени инвентар и да о томе начине записник. Калуђеру такође предаје у „инорију“ све становништво Ријеке Црнојевића и непосредне околине, с упозорењем да се ни један други свештеник не смије мијешати у свештенодјејство на том подручју. Станковићу се дозвољава и да купи милостињу за манастир. Књаз најзад упозорава главаре да калуђеру у свакој прилици буду при руци и да се према њему односе с поштовањем. Али, ако он не би извршавао своје дужности и пазио манастир, да му о томе благовремено јаве.⁴⁹ Као што је из свега јасно, главну власт и иницијативу у вођењу и организовању црквених послова имао је књаз Данило.

Само свештенство, пак, и даље, је неписмено и необразовано. По ријечима Милорада Медаковића „мало их је који разумију правило црквно“.⁵⁰ Попови су још увијек знали само да

⁴⁷ Зборник судских закона, наредба, међународних уговора, за књажевину Црну Гору, Цетиње 1912, књ. II, Данилов законик, чл. 66 и 68, стр. 47 и 59.

⁴⁸ Душан Вуксан, књаз Данило, трећа година владе, *Записи XVI*, 267.

⁴⁹ ДМЦ, док од 12. новембра 1853. године.

⁵⁰ М. Медаковић, *Живот и обичаји Црногораца*, Нови Сад, 1866,

читају и пишу, а служба им се састојала из неколико главнијих црквених радњи и обреда. Као што смо напријед навели, број свештеника захваљујући познатој пракси Петра II јако се увећао. Сваки свештеник живио је по правилу у своме селу, односно братству и племену. Територијални обим „инорија“, односно парохија, није био формално утврђен, него је условљен бројем службујућих свештеника на одређеном подручју. Медаковић каже да је било свештеника који је имао да послужује само 12 или чак само 8 кућа.⁵¹ Не можемо ближе одредити сразмјеру свештеника према становништву у појединим крајевима, само што опћенито за Црну Гору налазимо у анкети Валтазара Богишића из почетка 70-их година да је у Црмници било по 1 свештеник на 150—200 становника, а у Морачи свега 2 свештеника на око 500 кућа.⁵² У погледу начина живота свештеници и у доба Данила продужавају са уобичајеним: облаче се као и други Црногорци, не носе браду, носе оружје и ратују, обављају домаће пољопривредне послове, тргују и сл. Једино су калуђери, којих је у Црној Гори било највише око десетак, строже гледано, имали спољна обиљежја свештених људи. Политика Петра II да се будући главари претходно запопе доноси плодове за владе Данила и првог периода књаза Николе; велики број истакнутих војничких главара били су ти попови.⁵³

Владавину књаза Николе, у којој за прво вријеме нарочито велик утицај има његов отац војвода Мирко, у односу на цркву карактерише такође апсолутна надмоћност и надлежност свјетовне власти. Али сада владају мирнији и стабилнији унутрашњи односи, државни апарат се и даље изграђује и усавршава у своме дјеловању. Слично је и у црквеној организацији: послови се лагано разграђавају и унапређују и уноси се више реда и система у рад. Врховна свјетовна власт практично све мање може, а то је и све мање потребно, да се непосредно мијеша у послове црквеног живота. Митрополит има више иницијативе у увођењу реформи и новина и више самосталности у раду у оквиру устаљених и, такође, новоустановљених црквених правила и прописа. Дјелимично се то објашњава и већим личним залагањем владике Илариона Рогановића.

Улога цркве у животу тадашње црногорске државе која тендира ка модернијим облицима изискивала је делаицизацију свештенства у специфичном смислу. Један од корака у том правцу јесте наредба Илариона Рогановића 1864. године да сваки свештеник мора да пусти браду уколико жели да и даље остане у истоме звању. Из појмљивих економских разлога свештеници

⁵¹ Исто.

⁵² В. Богишић, нав. исписи, 6.

⁵³ Опште су познати виши црногорски главари који су у то доба били попови, као војвода Илија Пламенац, поп Ристо Бошковић, поп Ђуро Кусовац, поп Ђоко Пејовић, сердар Перо Матановић и многи други.

су и даље могли да носе народна одијела. Многи свештеници нијесу хтјели да се повинују овој наредби, него су свој главарски војнички чин претпоставили свештеничком.⁵⁴ То потврђује и Богишић, али он још каже да су многи свештеници прихватили владину наредбу, тј. пустили браде, а истовремено задржали војне и цивилне положаје. „... Има их сад више од половине који уз то још бивају десетари, стотинаши, капетани, командири, сердари или сенатори“ Додуше, највећи дио тих свештеника више не служи у цркви, али бива да служе по кућама оне обреде који се тамо обично обављају. Један савремени докуменат у вези са наведеним каже да су свештеници имали сада да се раставе од оружја.⁵⁵ Ово се вјероватно односи на оне који су остали искључиво свештеницима. Богишић, међутим, каже да свештеници иду на војску као и други. Затим иду на друге „ангарије“, племенске и државне, и плаћају порез као и други. Сам свештеник ради своје имање, јер приходи од службе недовољни су му за живот. Богишић још налази за сходно да забилежи да свештеници не дају никакву таксу или порез на „поповину“.⁵⁶ Може се дакле рећи да наредба владике Илариона 1864. године означава почетак процеса у правцу делаицизације или боље рећ демилитаризације свештенства у Црној Гори. Интензитет и успјех тога процеса зависиће свакако од општег друштвено-економског напретка земље и посебно од културно-просвјетног уздицања народа и самог свештенства.

Територијално-жителски обим парохија ни даље није био регулисан, само што је од 1864. године устаљено да је оквир у коме су постојале једна до три, а најчешће двије парохије, било племе. Богишић каже да када су два свештеника имала подијељено племе, а појави се трећи, онда се племе дијели на три једнаке парохије. Или обрнуто, ако племе остане са једним свештеником, онда је оно све његова парохија. За овакав случај у документима имамо молбу из Загарча гдје су остали без једнога попа а други сада нема „племенскога друга“, па моле књаза Николау да им помогне. Загарчани предлажу да „... запопе једнога ђака, или учитеља Радоја Велимировића који је на Цетиње у школу, или Сава Радоњића који је у Русију“.⁵⁷ Ако пак, према Богишићу, једно племе сасвим остане без свештеника, по нужди се прибјегава да свештеник из сусједног племена тамо до даљега врши службу, задржавајући мјесто боравка код своје куће. Бивало је случајева да племе које је тек остало без свештеника у тој потреби подмирују по два свештеника из сусједног или сусједних племена. У сваком случају диобе племена на парохије

⁵⁴ Дионисије Миковић, нав. дјело, 22.

⁵⁵ ДМЦ, п. р., 1 (13) октобра 1864.

⁵⁶ Богишић, 13/14.

⁵⁷ Државни архив Цетиње (у даљем навођењу ДАЦ), сенатска акта, док. без датума, броја и адресанта, у фасц. за год. 1871.

нарочито се водило рачуна о подједнакој подјели у смислу једнаких могућности за приходе.⁵⁸

Протопрезвитерства или протопопијати са протопопима на челу уводе се са уређењем парохија 1864. године. Протопопијат обухвата по правилу једну нахију. Протопопа поставља владика између по чину једнаких свештеника, а ово више достојанство даје му као старијем и угледнијем. Протопоп има дужност да надгледа цркве, надзира рад свештеника и уопште пази да у његовој нахији „свештенички ред буде слијеђен“. Протопоп такође живи код своје куће, има парохију као и други, само што му се ради веће материјалне помоћи додјељује у парохију по 12 кућа више него обичноме попу.⁵⁹

Парохијски регистри, тј. црквено-државна евиденција рођених, вјенчаних и умрлих, уводи се у Црној Гори 1866. године.⁶⁰ Велики значај ових регистара је у томе што они представљају увођење једне демографске статистике и контроле јако потребне тадашњем црногорском друштву. На другој страни ова новина морала је битније утицати у правцу сталнијег везивања појединих свештеника за одређену парохију, односно утврђивања сталности граница појединих парохија.

Равномјернија расподјела свештеника према броју становника учињена је донекле административним кораком 1868. године. Свакако су то омогућиле претходне, већ наведене мјере. Пошто је, наиме, како пише Ровински, број свештеника био сразмјерно велик, а било је таквих који услед старости или болести нијесу више могли да врше своје дужности, одједном је 1868. године отпуштено 60 свештеника. Како држава није имала финансијских средстава за њихово материјално збрињавање, одређено је да од парохија које обухватају преко 120 кућа а од неких преко 150 од сваке даље куће да се узима по 1 фиорин годишње да би се сакупљена сума дијелила отпуштеним свештеницима. Тако им се давало по 15—20 фиорина годишње, што је, каже Ровински, само по себи мало, али ја за црногорске свештенике довољно, јер сваки је увијек имао „свој дом и своју земљу“.⁶¹ Види се дакле да су се крајње разлике у броју кућа између појединих парохија прилично смањиле. Али се у приказаном подијељеном критеријуму (120 односно 150 кућа) одражавају у том погледу и даље осјетне разлике. Значај питања ове сразмјере јесте прије свега у томе што се у њој одражавају културно-просвјетне моћи појединих крајева, које су у директној сразмјери са бројем свештеника.

Приходи односно награде свештеника за њихову службу били су и даље у природи. По подацима из Божишићевих испписа

⁵⁸ Божишић, 5.

⁵⁹ Исто, 6.

⁶⁰ Д. Миковић, нав. дјело, 23.

⁶¹ Ровински, нав. дјело, 194.

количина натуралних давања свештеницима била је различита у разним племенима — у неким по 6, у неким по 8 а у неким по 10 ока (једна ока 1,5 кг) кукуруза годишње, зависно од погодбе између становништва једне парохије и њиховог свештеника. Овдје се ваља опоменути наредбе књаза Данила о награђивању свештеника коју смо напријед изложили. За друге услуге важила је утврђена тарифа, и то: за првобрачно вјенчање 2 фиорина, другобрачно 3, за погреб домаћина 4 фиорина, домаћице или одраслог члана 2 а дјетета 1 фиорин, за причешће, крштење и сл. не даје се ништа.⁶²

Грађанскоправни положај свештенства овога доба био је потпуно истовјетан са положајем осталих поданика Црне Горе. Дотаћи ћемо се тога само у аспекту односа између државе и цркве. Прије свега, владика или епископ у Црној Гори нема уза себе никаквог свештеног савјета или синода, усљед чега је он у оквиру својих компетенција и права потпуно самосталан у доношењу одлука. Тако је он самосталан у изрицању црквено-духовних казни свештеницима када се који огријешу о црквена правила. Узгред речено, и сви вјерници, бар у теорији, подлежу црквеним казнама. Но ако је свештеник скривио свјетовној власти, онда ова формално нема никаквог правног основа да у уобичајеном кривичном поступку респектује од његова духовног достојанства, по правилу има да поступи као према осталом Црногорцу. По пресуди свјетовног суда и извршењу таквог случаја, владика, ако нађе за потребно, узима таквог свештеника на одговорност и изриче му према кривици блажу или оштрију духовну казну. Ако је преступ свештеника био тако тежак да се квалификује до могућности лишења чина или одлучења од цркве, онда би владика непосредно узимао у разматрање такав предмет и самостално доносио одлуку. На сваку дисциплинску духовну казну коју владика изрече свештенику због преступа означеног као чисто духовне природе не може се, разумљиво, апеловати на свјетовну власт, ни на самога књаза.⁶³ Имамо пак примјер да је митрополит Иларион одузео парохију једном свештенику из околине Цетиња зато што није хтио да упоко односно опоје свога умрлог „иноријаша“.⁶⁴ Ипак, у пракси, ни за тако тешки духовни преступ није се губио свештенички чин, него само парохија.

Држава и црквени брак

Питање брака било је од посебног друштвено-моралног значаја у Црној Гори. Улога свештеника при склапању брака у суштини се сводила на извршење закона и обављање сакралне

⁶² Богишић, 12.

⁶³ Исто, 18—29.

⁶⁴ ДМЦ, док. од 12. маја 1867.

радње. Свештеник који је имао да освети брачну везу, односно изврши правни акт склапања брака, претходно је по Данилову законуку морао да обави предбрачни испит. Смисао и сврха тога испита била је да се утврди да ли су будући супружници обо-страно вољни да ступе у брак. За правоваљаност брака био је неопходан обострани слободни пристанак обоје вјереника на томе испиту. Ако свештеник обави вјенчање против воље обије или само једне стране, не само што се лишава чина него се и од цркве одлучује.⁶⁵ Питања у вези с браком и ванбрачним односима у ондашњој Црној Гори морала су да буду у надлежности свјетовне власти, јер су се у вези с тим још задуго најјаче манифестовале негативне стране племенског, односно братственичког живота. Тврдо држање патријархалних обичаја и схватања у питањима морала доводило је често до тешких сукоба па и крвавих распри између појединих братстава. Стога је црква, будући без средстава физичке принуде, била немоћна да преузме друштвену одговорност за институцију брака. То нам касније индиректно потврђује и црквени историчар П. Ђупић. Он каже да је црногорско свештенство овога доба у књазу господару гледало и духовног и свјетовног поглавара, који може „... запопити и распопити, привјенчати и развјенчати, аванзовати и деградирати, па и самога митрополита без ичијега питања уклонити“.⁶⁶ Брачни спорови у доба Данила расправљани су пред Сенатом, али је књаз у сваком спору могао да судјелује и донесе своју непозиву одлуку.

Брачни спорови и у доба књаза Николе били су у надлежности свјетовног суда, односно Сената, при чему је и даље врховни арбитар био сам књаз. Разумљиво, јер се и даље одржавао патријархални морал са нарочито наглашеним братственичким обзирима. Али из нешто бројнијих докумената видимо да се сада у неким приликама више консултовао и питао за савјет црквени поглавар. То поготову вриједи у случајевима када се радило о растави брака, па дозволи или забрани да неко ступи у брак усљед неке природне или моралне сметње. Наравно да Сенат ни у тим случајевима није био формално обавезан да се консултује са владиком. Када су пак у питању били ванбрачни односи, што се у нашим документима не тако ријетко срета, нијесмо наишли да се у таквом случају консултовао или питао за мишљење вла-

⁶⁵ Зборник судских закона, II, Данилов законик, стр. 47/48.

⁶⁶ П. Ђупић, нав. чланак, 597.

дика. Наишли смо, додуше, на један такав случај, али је ту непосредно био уплетен један свештеник. Владика је нашао начин да овога свештеника заштити.⁶⁷

Школовање свештеничког кадра

Напори у циљу изградње модерније државе у Црној Гори изражавали су се на пољу црквене организације у настојању да се ова уздигне писменошћу и хуманистичким знањима, како би могла да помогне у задацима народног просвјећивања. То су јој наметали специфични услови и захтјеви црногорског друштва. За овладавање вицим теолошко-филозофским знањима црква у Црној Гори није имала ни потребних културних предуслова, а ни сам карактер вјере и тадашње друштвене потребе то нијесу изискивале. Због тога што је вјера имала партријархални карактер, улога цркве у Црној Гори као идеолошког ослонаца власти у негативном смислу једва да је могла доћи до изражаја. Томе насупрот, са својом како-тако изграђеном теологијом, односно примјеном својих духовних средстава, црква је код нас доприносила прогресивним тенденцијама стварања и јачања државне власти: осудом негативних остатака племенског живота као: крвне освете, мазије и других примитивних обичаја и нарави. Проповиједи о послушности тадашњим земаљским властима, иако по својој природи имају смисао одбране класног поретка, значиле су овдје и морално-политичку потпору оним снагама које уведе ред и закон у земљи. Од посебне је важности што је тада црква морала да се уклопи у напоре државе на народном просвјећивању; многи свештеници требаће првенствено да буду учитељи основних школа, чије бројније установљење пада 60-их и 70-их година 19. вијека. Просвјетни задатак, као и друго, црквена организација међутим, није могла да испуњава у стању какво је наслиједио књаз Данило.

У раду на школовању свештеничког кадра већ је Данилова влада нешто предузимала. Тако је Никанор Ивановић, када је у јесен 1853. године ишао у Задар да се рукоположи у чин архимандрита, добио дозволу од аустријског гувернера Далмације генерала барона Мамуле да са собом поведе на Цетиње православног клерика Анта Мацуру, да би му помогао у црквеним

⁶⁷ Д. А. Ц. Митрополит Иларион Сенату, 9. април 1874. године Нека жена окривила је тога свештеника да је са њим имала ванбрачно дијете. Сенат је читав предмет предао владици на рјешавање и одлуку. Владика је пријављеног свештеника са једним протопопом послао у цркву. Одјевен у свештеничку одежду окривљени се у олтару заклео да није крив. „Овај поп — каже владика у писму — по страшној заклетви и по казивању поштених људи остао је *чист и прав* (подвучено у документу.) Зато је најучитивије Високо славни Сенат молимо да изда строгиј налог да *уклони сваку хрђаву ријеч* и да о овоме више по данас говора нема.“

пословима и у организовању школства у Црној Гори.⁶⁸ Овај „савршени клерик“, како даље дознајемо од Вука Врчевића, окупио је у Цетињском манастиру дванаесторо дјеце да их обучи у црквеном пјевању. Мацура их је за пола године обучио да су одлично пјевала „по најсавршенијем гласу карловачке системе“, о чему раније није ни говора било „... него је свако појао како је ко хтио и мислио да је љепше“.⁶⁹ Свакако је Мацура ову дјецу узео из цетињске основне школе или њене свршене ученике, а они су свакако постали свештеници. Сам Мацура, уосталом, био је учитељ те школе, као и Никанор Ивановић. Ова школа, пак, да би могла да одговори увећаним потребама за релативно школованим свештеничким и учитељским кадром, прерасла је 1856. године од троразредне у петоразредну. Управник и учитељ њен био је Стеван Петрановић, свршени ђак Задарске богословије. Наставу у овој школи он је усмјеравао у правцу наведених потреба за кадровима. У завршне разреде цетињске петоразредне школе ступали су у ствари на допунско школовање и одрасли људи. Напријед смо споменули да је ђак ове школе био и будући црногорски владика Иларион Рогановић.⁷⁰

Књаз Данило се старао и о школовању свештеничког кадра на страни. Он се 1853. године обраћа руском посланику у Бечу Мајендорфу с молбом да сваке године шаље у Русију по два питомца за војне школе и једнога за богословију. Мајендорф одговара да његова влада излази у сусрет томе тражењу, с тим да за богословију ваља послати 2 или 3 питомца с обзиром на велико недостајање школованих свештеника у Црној Гори.⁷¹ Шта је непосредно по овоме учињено нијесмо могли утврдити. Али, године 1855. Данило обавјештава руског министра иностраних послова Горчакова да је упутио у Русију на школовање 5 црногорских младића, од којих за богословију два.⁷² О даљем слању Црногораца на богословско школовање у Русију за низ година нијесмо нашли никаквих изворних података, што је свакако престало усљед тадашњег погоршања односа између Црне Горе и Русије. Тек под сами конач Данилове владе и живота владика Никанор се обраћа руском Министарству иностраних послова да пошаље у Црну Гору једног иконописца. Након извјесног одуговлачења руска влада је одобрила да се приме два црногорска младића на обучавање у иконографији у Тројицко-сергејевској лаври

⁶⁸ Петар И. Поповић, нав. чланак, 73.

⁶⁹ Врчевић, исти рукопис, 191.

⁷⁰ Цетињска школа 1834 — 1934, Београд 1934, 91—94.

⁷¹ ДМЦ, Мајендорф књазу, 1. августа 1853. године.

⁷² ДМЦ, док. од 22. јула 1857. г.

(Данило завршава: „Архимандрит одређениј за епископа, а и мој синовац исто, поради слабог здравља изостали су“).

код Москве.⁷³ Осим у Русији, црногорски младићи на богословско школовање слати су и у Аустрију. Књаз Данило је трећег фебруара 1855. год. обраћа далматинском епископу Кнежевићу с тражењем да га обавијести када да пошаље 3 младића на школовање у Задарску богословију, опомињући на одобрење аустријског цара о томе. Из писма барона Мамуле Данилу од 25. августа 1857. год., у коме једног црногорског ученика хвали док другога куди због слабог учења, видимо да су у задарску богословију упућени двојица.⁷⁴

Влада књаза Николе мора много више и систематскије да ради на пољу школовања свештеника. Од ступања Илариона Рогановића на владичанску столицу уводи се правило да се за свештеника може рукоположити само онај који је завршио цетињску основну школу.⁷⁵ Ово одражава увећане културне потребе које влада жели да оствари. За релативно осјетан напредак у правцу основног и богословског школовања у Црној Гори у ово доба има се умногоме захвалити просвјетно-педагошком раду архимандрита Нићифора Дучића, који је 1863. године дошао на Цетиње. Послеје тешког рата 1862. године, његовом заслугом обновљена је цетињска основна школа, која је сада реорганизована у четвороразредну. По предлогу и уз помоћ Дучића основан је и већи број основних школа у другим крајевима Црне Горе. У оквиру његових настојања и ширих планова на пољу просвјете установљена је 1863. године богословија на Цетињу. Задатак ове школе био је да припрема свештенички и учитељски кадар. Али због материјалних немогућности ова школа престала је да ради након годину дана. (Расходи су износили 3.000 фиорина годишње.)⁷⁶

Богословија на Цетињу дефинитивно је основана 1869. године. Тиме су створени неопходни услови за брже унапређење црквене организације као и ширење просвјете у Црној Гори. За оснивање и издржавање ове школе има се у великој мјери захвалити материјалној потпори руске владе, што је иначе била једна од значајних посљедица битног побољшања односа ове са Црном Гором крајем седме деценије XIX вијека. Када је, наиме, књаз Никола крајем 1868. године био у Русији, издјејствовао је од Св. синода годишњу помоћ од 8.000 рубаља за отварање и рад средњешколског богословског завода на Цетињу.⁷⁷ Велики значај придаво је књаз Никола овој школи. Уочи отварања богословије он пише Св. синоду. Књаз опомиње како је претходне године у Петрограду представио „биједно стање религиозности“ у својој

⁷³ ДМЦ, сенатски списи, Петковић — књазу Николи, 7 (19) децембра 1857. г.

⁷⁴ ДМЦ, док са нов. датумом.

⁷⁵ Богишић, 6—7.

⁷⁶ Цетињска школа, 102.

⁷⁷ Исто, 106.

земљи и затражио да му се пруже средства за отварање једног духовног завода на Цетињу, у коме би се спремали „душепопечитељи и учитељи народни“. Захваљујући моћној потпори цара сада је у могућности да своме народу, који је толико препатио за „крст часни и вјеру“, и зато много заостао иза других, запали „свјећницу духовног преображаја“.⁷⁸

Рад богословије почео је са њеним свечаним отварањем 18. септембра 1869. године. Први ректор Цетињске богословије био је Милан Костић, Војвођанин из Бачке. По казивању Сима Поповића, руски Св. синод (што значи руска влада) хтио је да за ректора постави једног руског свештеника. Али књазу Николи није било по вољи да Цетињска богословија изгледа као руска установа, па је за ректора предложио Костића који се за то мјесто био пријавио. Синод је књажев избор благонаклоно прихватио, најприје због тога што је Костић био свршени ђак Кијевске духовне академије.⁷⁹ Костић је био веома образован човјек. Као педагог знао је да богословију усмјери да што боље одговара својој сврси, да даје колико свештенике толико, или још више, учитеље. У складу са тим тежиште наставе било је углавном подједнако на богословским и хуманистичким наукама, а донекле су се изучавале и природне науке.⁸⁰ Богословија је била троразредна. Наставници у првој школ. години (1869/70) били су Костић и Шпиро Ковачевић; у другој Висарион Љубишца, који је овдје дошао са положаја цетињског архимандрита и помоћника владике Илариона, а у трећој школској години још Божо Новковић из Задра. Костић је, међутим, на положају ректора остао само двије школске године; дао је оставку због једне тешке увреде коју му је нанио син једног високог цетињског главара.⁸¹ За школску 1872/3. год. за ректора богословије постављен је Виса-

⁷⁸ ДМЦ, лична архива, док. од 17. јула 1869. год.

⁷⁹ Сима Поповић, Мемоари, архив Ист. института, бр. 341, 17.

⁸⁰ Шире о програму и другоме о богословији код Милана Костића: школе у Црној Гори, Панчево 1876 г., употријебљено стр. 193—197.

⁸¹ Душан Вуксан, О 70-годишњици Цетињске богословије, *Записи*, XXIV 1940, 345—347.

Поводом Костићеве оставке војвода Симо Поповић пише да се то десило на сами Божић 25. децембра 1870. године (односно 6. јануара 1871. год.) Костић је позвао госте, све сенаторе и друге угледније људе. Ту се обилато частили; било је и опитих. Међу њима и војвода Иво Раков Радоњић. Пошто је та партија гостију отишла, дошли су други. Тада, увече, дошао је и син војводе Радоњића и изазвао Костића да изађе из куће. Овај је почео да грди Костића што му је опио оца и ошамарио га по лицу. Гости су изашли, али тај младић се удаљио. Костић је отрчао да се пожали књазу. Овај је наредио да се Стеван Радоњић одведе у тамницу. Стеван је, међутим, весело провео ноћ у Локанди. Тек пошто је Костић због тога поднио оставку Стевана затворе, али га други дан пусте. Костића је највише увриједило што је власт тако необзбиљно третирао тежак преступ једног младића од 20. година. Костић је остао само до краја школске године, а онда је заувјек напустио Црну Гору. Сима Поповић, Мемоари, стр. 17/18 фасц. 341.

рион Љубиша. Након двије године и он је дао оставку на положај. Тај свој корак Љубиша у писму књазу Николи образлаже болешћу, те не може да држи и „ректору и професуру“, а и тиме што му је мала плата.⁸² Ко је послјере Љубише био ректор богословије нијесмо могли утврдити. Школске године 1873/74. богословија је пресељена у манастир Острог. Овдје је радила до рата 1876. године. Тада су сви њени ђаци пошли у борбу за домовину.⁸³ Богословија је обновљена тек 1887. године на Цетињу, под називом Богословско-учитељска школа.

Рад школе и њен резултат били су на висини постављених задатака. У једном обавјештењу (чији потпис нијесмо могли прочитати) из Цетиња рускоме цару од 22. септембра 1871. године каже се да су нарочито добри млади људи, који су у богословију дошли из народних основних школа.⁸⁴ Према овоме могло је ту бити и одраслих ђака, као оних који су некада похађали цетињску петогодишњу школу. Књаз Никола у писму Горчакову каже да су прошле школске (1871/72.) године већ десеторица ђака свршили богословију са најбољим успјехом. Неки су употријебљени за свештенике а неки за учитеље у основним школама. Даље се каже да ће и убудуће по толико или још више ђака сваке године завршавати семинарију.⁸⁵ Колико је пак свршених богослова и раније свршених ђака цетињске основне школе употријебљено за свештенике а колико првенствено или искључиво за учитеље, можемо само приближно да закључујемо. Валтазар Биговић у својој анкети из почетка 70-их година износи да у Црној Гори има свега 15 нових свештеника, и то 12 са цетињском школом а 3 са богословијом из прве генерације свршених ђака, док су остали „старога кова“. По истоме сваке године се рукополаже по три до четири свештеника, и то не одједанпут.⁸⁶ Упоредујући ово са наводом књаза Николе од 10 свршених богослова из прве генерације, може се тврдити да су бар релативна већина тих ђака постали учитељи. Милан Костић каже: „По свршетку богословских наука постају ученици богословије учитељи народних школа, или се придају нуријским свештеницима у помоћ, бар на две године“ Који ђак жели да буде свештеник, мора потом да пред митрополитом положи „повторни испит“ из главних богословских предмета.⁸⁷ Интенције и главни смисао богословског школовања

⁸² ДМЦ, архива, Љубиша књазу Николи, 10. јуна 1874. г. Угљор. Д. Вуксан, О 70-годишњици богословије...

⁸³ Богослови су у рату служили као војници, затим писари при штабовима, радили при Црвеном крсту, управљали државним магацинима и др. (Ровински, исто, 195).

⁸⁴ ДМЦ, лична архива, док. од 22. септембра 1871.

⁸⁵ ДМЦ, лична архива, фасц. 1872. г. Писмо (концепт) је без датума, али свакако с краја 1872.

⁸⁶ Богишић, 6—7.

⁸⁷ Милан Костић, Школе у Црној Гори, 197.

видимо из писања „Црногорца“ од 23. октобра 1871. године: „Дух времена напредујући свуђе, не остави ни ову земљу у заборава. Послије свршеније последњих ратова, гдје се олакша народноме борцу чување народне слободе, послије добивене прилике, ће се домовина у пристаништу сигурности заклонила, — обратила се пажња на правилан развитак, нарочито просвјету, одпочевши одма са свештенством као најнужнијом стихијом (?) за које се поред основних школа установи и богословски завод, са задањом да отуда потече интеллигентнија класа, која ће образовати народ свој, било као свештеник, било као учитељ, према данашњим захтјевима његовим.“⁸⁸ Дакле, као што је некада Цетињска митрополија прије свега послужила организовању ослободилачке борбе и државе у Црној Гори, тако је сада црквена организација највећма имала да послужи као толуга народног просвјетивања.

Војничка настава у богословији уводи се 1871. године. Војна традиција црногорског свештенства сада се донекле модификује саобразно новим условима. У горе цитираном чланку „Црногорца“ каже се на крају: „Црногорски свештеник од данас мимо своје свештеничке дужности у војсци, биће и изучени војник, и ако баш и не уздјејствује физично у боју, као такав биће знатна чињеница у војсци, нарочито у ратно доба, на самоме бојишту, ће ће прво као војник, са својијема савјетима, са својијем знањем помагати, а друго као свештеник са својијем Христовијем словом укрепљивати вјеру и дух у војсци“. Богослов Марко Драговић донио је у истом броју „Црногорца“ биљешку о свечаности примања оружја ђака богословије. Главни актер био је сам књаз Никола.⁸⁹

Потреба за теолошким образовањем и даље је постојала. али, разумљиво, не више за обичним свештеницима него за вишим богословским кадром, који ће се најприје употријебити као наставно особље у богословији а и за друге службе. У том циљу иницијативу су показивали владика Иларион и књаз Никола. Владика се 1868. године заузима за јеромонаха манастира у Жупи Војвођанина Никодима Божидаровића да се прими у неку духовну академију у Русији.⁹⁰ Божидаровић, међутим, није отишао, што видимо из даљих докумената. У својој веома опширној жалби књазу Николи он каже да је „Ево већ трећа година“ кретао да иде из Црне Горе, али „Ви сте ме задржали“.⁹¹ Разло-

⁸⁸ „Војничка наука у школама“ од Ј. В., „Црногорац“ 39, 23. X 1871. г.

⁸⁹ Ову мјеру књаз је извео на њему својствен, театралан начин. Отишао је пред богословију и окупио ђаке. Издаље је са њима отпочео разговор о јунаштву. Питао је редом једног по једног би ли се тукао са Турцима. Одједном веома оштро: „А ће су ви пушке!“ „Ваша Свјетлости! Ви их нама још нијесте дали...“ Књаз је на то договорио ђацима: „Идите нека ви војвода Пламенац изда пушке“. Богослови су одушевљено отрчали за оружје. „Црногорац“ од 23. октобра 1871. год.

⁹⁰ ДМЦ, п. р. конзул. у Дубровнику Азијском департману, док. од 13/25. септембра 1868. год.

зи што је књаз задржао Божидаровића да не оде у Русију и што је тај калуђер морао најзад принудно да напусти Црну Гору биће нам јасни када из односних докумената на своме мјесту видимо какву је политику свога манастира он хтио да води. Другом приликом Иларион Рогановић интервенисао је и успио да се црногорски ђаци неке техничке школе у Москви Јован Кнежевић и Димитрија Анђус пребаце на тамошњу Духовну академију, гдје им је одређена годишња стипендија руске владе од 100 рубаља.⁹² Књаз Никола се и непосредно обраћа руској влади 1. августа 1872. године са жељом да се тројици црногорских младића који су „... ове године са одличним успјехом свршили трогодишњи курс Цетињске богословије“, приме на школовање у Сергејевску или Кијевску духовну академију о стипендији руске владе.⁹³ Да ли у вези са тиме, тек Азијски департман обавјештава књаза 18/30. јуна 1873. године да се примају двојица, Митар Бакић у Московску а Јован Николић у Кијевску духовну академију.⁹⁴ Ваља се овдје опоменути познате чињенице да је Јован Кнежевић Липовац касније имао сјајну војничку а Митар Бакић успјешну дипломатску каријеру; значи да резултат овога школовања није морао да буде духовничка или наставно-богословска каријера.

Страна помоћ црногорској цркви и црквена здања

Друштвени и просвјетни захтјеви као и ужи конфесионални задаци који су се пред црквену организацију постављали нијесу се толико успјешно могли остваривати без стране помоћи. Руска влада иначе је слала Црној Гори, углавном редовно, сталну годишњу помоћ. А осим школовања свештеника било је и других ванредних помоћи из Русије за црногорску цркву. Самим почетком 1854. године донио је Јегор КовалеВСКИ 10.000 сребрних рубаља у Црну Гору. Данило му је захвалио на примљеном новцу и рекао да је половина од тога намијењена за куповање хљеба за најсиромашније, а остало за разне црквене потребе, оправку Цетињског манастира и нешто за куповину праха и олова.⁹⁵ Даље о сличним давањима нијесмо могли ништа утврдити, а томе је свакако разлог погоршање односа са Русијом, усљед чега је чак било прекинуто давање редовне помоћи 1856—1858 године. О помагању од стране аустријске владе наилазимо на писмо генерала Мамуле Данилу, гдје га обавјештава како је његов цар одредио 10.500 фиорина на име помоћи за црногорске цркве које су нај-

⁹¹ ДАЦ, сенатски списи, Божидаровић књазу Николи, 29. јануар 1871. год.

⁹² ДМЦ, п. р. 17 (29) октобра 1870. г.

⁹³ ДМЦ, лична архива, 1. август 1872. г.

⁹⁴ ДМЦ, п. р.

⁹⁵ ДМЦ, док. од 9. јануара 1854. године.

више страдале у посљедњем рату са Турцима 1853. године. Овдје се појединачно одређује колико се новаца даје којој цркви: Острогу 3.000 фиорина, цркви на Орјој Луци 2.000, цркви у Повији 1.000, а за других 9 цркава по 500 фиорина.⁹⁶ Како је у ово доба била оскудица у књигама, јер се хартија у претходном рату трошила за прављење муниције, књажев секретар Медаковић обратио се 1856. године српској влади с молбом за помоћ у књигама. Српска влада је послала Црној Гори нешто црквених и школских књига.⁹⁷

Страна помоћ црногорској цркви у доба књаза Николе била је много већа, разноврснија и редовније је примана. Руска влада у ово доба Црној Гори је давала сталну годишњу субвенцију од око 23.000 рубаља. Исплаћивана је у три четворомјесечне рате. Непосредно за црквене потребе била су два а касније три редовна новчана примања из Русије. Помоћ од 1.000 цесарских дуката „црногорском митрополиту и народу“, установљена још у доба цара Павла I 1799. године, сада се даје у износима од 1906 — 1915 рубаља⁹⁸ (што незнатно варира свакако услед мијењања обрачунског курса рубље према цесарском дукату). Затим се из Русије добија интерес на капитал за „школе и цркве“ у Црној Гори. То је новац који је владика Никанор приликом свога завладичења у Петрограду сакупио од добровољних прилога и оставио као главницу у неком руском новчаном заводу. Главница приликом слања годишње камате увијек се испоставља у двије ставке (чему разлог не знамо), и то: на рубаља 2.992 интерес 119,68 и на рубаља 5.576 интерес 223,04 рубаља. У свему дакле годишњег интереса 342,72 рубаља, што редовно добија црногорска црква.⁹⁹ Трећа врста редовне новчане помоћи из Русије за црногорску цркву већ нам је позната; то је годишње 8.000 рубаља за Цетињску богословију. У вези са слањем ових помоћи за цркву примијетили би смо да се оне достављају редовно, док она главна, државна, понекад за касни. Тако конзул Петковић, извјештавајући нашироко своју владу 2/14. фебруара 1864. године о својој недавној посјети Цетињу, каже поред осталог да је предао камату на капитал за „цркве и школе“, а да му је том приликом књаз скренуо пажњу како није примио државну субвенцију последице оне за септембарску трећину 1862. године.¹⁰⁰ Ово закашњење иначе морало је да буде нарочито осјетљиво за Црну Гору последице тешке ратне 1862. године. Осим тих редовних давања наилазимо у нашим документима на податке о великом броју разноврсних ванредних по-

⁹⁶ ДМЦ, док. од 7. октобра 1863. године.

⁹⁷ ДМЦ, док од 7. јула 1856. год. Упор. Д. Вуксан, књаз Данило Петровић, пета год. владе, *Записи*, књ. XVII стр. 75.

⁹⁸ ДМЦ п р. 14 (26) фебруара 1866. год. и 26. фебруара 1873. год.

⁹⁹ Исто, док. од 7. децембра 1860. г. 30. новембра 1868. г., и други.

¹⁰⁰ Исто, док. од 2 (14) фебруара 1864. г.

пиљки, поклона у мањим новчаним износима или у стварима од стране руске владе, Св. синода, других институција, из приватних руку — од појединих чланова царске породице, других племића или имућнијих грађана. То су најчешће разноврсна опрема за цркву, одежде за митрополита и свештенство, богослужбене књиге, црквена звона, иконе и слично. Укупно узев, овога је долазило у знатним количинама. Ти дарови највећим дијелом били су намијењени да се по споразуму црногорске владе са владиком раздијеле најсиромашнијим црквама у земљи. У неким случајевима намијењени су појединим црквама, као нпр. што царица Марија Александровна дарује два сандука са комплетним одеждема за свештенике цркава у Бољевићима и Поборима.¹⁰¹ Наишли смо и на неколико случајева давања новчаних и других прилога у виду задужбина од стране појединаца, домаћих или из Србије. На примјер једна удовица из Обреновца поклања цркви у Подгорици — тада у Турској — 100 ћесарских дуката, а цркви односно манастиру на Цетињу 50 дуката. Новац је послало Министарство иностраних дела Србије Црногорском сенату.¹⁰²

Што се тиче црквених здања, њих је било веома много (навели смо напријед око 200 и 11 манастира), али су те цркве мале, ниске и веома сиромашно опремљене. Као што из претходног можемо закључити, велики број цркава у ово доба опремљен је помоћу из Русије.¹⁰³ А како неке изгледају да видимо из документа у коме се говори о двије цркве у Граховском пољу: „... На њима нема крова, а унутра немају баш ништа што се тиче аљина, књига, крста, икона, тамјана, свијећа и др. потребе црковне.“¹⁰⁴ Није наравно свуда овако, али се на сличне примјере у архивским документима још наилази. Црквена здања оправљана су или грађена добровољним, односно обавезним радом или давањем новчаних прилога мјештана. Али се деси да Сенат мора да интервенише због несугласица између сељака око тих радова или новчаних давања. Сенат једном наређује племенском капетану Саву Маркову у Љешанској нахији да глоби неке људе што су избјегавали да раде на грађењу цркве.¹⁰⁵ Или, на примјер, капетан малоцуцки жали се Сенату на Кобиљане што неће да судјелују у трошку подизања цркве у Малоцуцима, која ће им бити заједничка.¹⁰⁶ А у вези са жалбом неких људи са Орје Луке „... око пара што ће плаћати за цркву“ Сенат налази за право да плате „... како што се свуда плаћају цркве на димена (од куће). и ако будете погодни издвојите коју кућу нађите сиромашну да не

¹⁰¹ ДМЦ, лична архива, Петковић књазу Николи 9 (21) марта 1863.

¹⁰² ДМЦ, сен. и др. списи, док од 13. фебруара и 21. марта 1874. г.

¹⁰³ Види М. Медаковић, Живот и обичаји Црногораца, Нови Сад 1866, 32—34.

¹⁰⁴ ДАЦ, сенатска акта, фасц. за 1876, без датума.

¹⁰⁵ ДАЦ, сенатска акта, без датума, у фасц. за 1871. г.

¹⁰⁶ ДАЦ, сен. акта, без датума, у фасц. за 1871. г.

могу платити од сиромаштине.¹⁰⁷ Овдје се, према томе, ради о принципу подједнаког плаћања од сваке куће, а извјесно одступање се допушта само уз добровољни пристанак богатјих да плате више. Наилазимо, међутим, и на принципијелно супротан случај. Капетан Живко Шибалија из Језера јавља Сенату 11. маја 1876. године у вези са грађењем саборне, односно племенске цркве; пошто је потребно „... да је све племе плати“ капетан је подијелио „удионике на 6 класа да плаћају према имовном стању“. Затим наставља како људи избегавају да дају новац, мајстори чекају на плату годину дана, и тако даље.¹⁰⁸ У цјелини гледано, мјештани су имали да плаћају мајсторе, а сељаци су их углавном послуживали у радовима око грађења зида, ограде и сл. Другачије је наравно морало бити када је био у питању висококвалитетни рад. Наилазимо тако на „контрат-уговор“ између резбара и иконописца Василија Крста Ђиновског из села Галичника из Македоније и „туторах цркве Св. Николе“ на Ријечком граду, за израду темпла ове цркве. Из даљег у уговору видимо да се израда темпла састојала у изради иконостаса и његову насликавању по узору на иконостас манастирске цркве на Цетињу. уговор детаљно прецизира рокове израде и исплате 800 талира у злату, а депонован је у архив Сената.¹⁰⁹ Ово, и што нигдје нема говора о плаћању мјештана, упућује да се овдје радило о државном плаћању овога посла.

Црквени посједи и финансијска реформа 1868. године

Односи на манастирским имањима почињу да се битније мијењају за владе књаза Данила; развој робно-новчане привреде дјеловао је да се у плаћању сељачких обавеза натурална рента замијени новчаном. Сиромашна црногорска држава искористила је ову тенденцију да сва манастирска имања постепено стави под своју контролу, односно да за своје и друштвене потребе користи њихове приходе.

Цетињски манастир имао је релативно велико богатство у обрадивој земљи, ловиштима на Скадарском језеру, шумама, и спашама. Гро тих богатстава стекао је овај манастир још у доба свога оснивања повељом Ивана Црнојевића 1482. године. Цетињски манастир нарочито, а и други, временом су повећавали своје посједи на разне начине, куповином, завјештењима, захватањем земљишта. Манастирски сељаци плаћали су своје обавезе готово искључиво у природи, а у различитим износима од манастира до манастира — од 1/4 до 1/2 од укупног годишњег рода.¹¹⁰ Мана-

¹⁰⁷ ДАЦ, сенат — Бају Бошковићу на Орју Луку, 23. март 1874. г.

¹⁰⁸ ДАЦ, капетан Живко Шибалија Сенату, 11. мај 1876. г.

¹⁰⁹ ДМЦ, сенатски и други списи, 13. фебруар 1874. г.

¹¹⁰ Др Жарко Булајић, Аграрни односи у Црној Гори 1878—1912, Титоград, 1959, 211/212.

стирске приходе користили су калуђери и владика. Али је при томе од изванредног значаја специфични положај и улога Цетињског манастира. Овај манастир као средиште Цетињске митрополије био је не само вјерски центар него током времена и центар организовања нове црногорске државе кроз ослободилачку борбу црногорских племена против Турака. У таквом развоју приходи манастира све више су се морали употребљавати у свјетовне сврхе, док су се вјерске потребе морале занемаривати. Према томе је сасвим логично да се и у доба књаза Данила држава користила приходима Цетињског манастира, тим прије што су ово налагале повећане потребе за финансијским средствима једнако сиромашне земље. Књаз Данило је пак настојао да праксу Цетињског манастира пренесе и на остале.

Реформу манастирских посједа и управе, према писању Вука Врчевића, извршио је књаз Данило 1854. године. Пописана су сва манастирска добра и извршен „отприлике“ прорачун годишњих прихода за сваки манастир посебно. Од тих прихода одвојен је неопходни дио за одржавање манастира и за плате калуђерима „сразмјерно чину и обстојатељствам онога мјеста ће живе.“ Што је преко тих расхода уноси се у народну касу и у тзв. фонд „непредвиђених народних потреба.“ Врчевић на крају каже да не зна траје ли још ова уредба (ово је Врчевић писао 1871. године а напустио је Црну Гору 1855. године).¹¹¹ Питање је сада колико се ова реформа спроводила у живот. Што се тиче Цетињског манастира, због већ познате традиционалне праксе и будући да је био под непосредном контролом књаза, нормално је сматрати да су се те мјере и даље спроводиле. Теже је тврдити, али има доказа да је на неки начин слично поступано и са приходима осталих манастира. На примјер, у другом циљу већ коришћени податак о одласку архимандрита Раичевића у Русију говори, поред осталог, да је овај тамо пошао што Данило није хтио да му врати посједе његова манастира (Острога).¹¹² Нићифор Дучић наводи уопштену констатацију да су манастирски приходи од 1855. до 1868. године улазили у државну касу. Излажући цјелокупне приходе и расходе Црне Горе у години 1863, Дучић каже да је од манастира приходовано 14.000 фиорина,¹¹³ дакле свакако од прихода свих манастира. Будући је Дучић од 1862—1867. године био на Цетињу, непосредно је могао да прати ток ствари. Опомињемо и на напријед наведени податак Петковића о жалбама владике Илариона на војводу Мирка што граби црквена имања. Осим доказа да је Данилова реформа на извјестан начин спровођена у живот, из претходног се очитује да са владом књаза Ни-

¹¹¹ Вук Врчевић, исти рукопис, 195.

¹¹² ДМЦ, п. р. док. од 22. октобра (4. новембра) 1856. године.

¹¹³ Нићифор Дучић, Црна Гора, биљешке, Београд 1874, стр. 80—81 и 114. Упор. Ристо Драгићевић, Прилози економској историји Црне Горе, *Историјски записи*, књ. VII, 1954., 419—421.

коле 60-их година настаје интензивније државно коришћење манастирских посједа.

Реформа књаза Николе од 1864. године представља даљи практични корак у правцу уређења управе и коришћења манастирских посједа. Књаз је наредио да се прегледа и попише сва манастирска земља гдје је била „лоша управа“, па да се земља да под закуп народу, а калуђерима „одсијеком годишња плата“. „Хрђава управа“ била је у свим манастирима „изузев у цетињском“. Што је у овоме била „добра“ управа, нијесу посриједи никакви сентиментални обзири, него оно чему су све до тада служила економска богатства овога манастира. Али је од сада као са имовином Цетињског манастира ваљало поступити и са осталима, и у то унијети више реда. Јер, „... тај први опит (тј. 1864. године) покаже се добар и користан“.¹¹⁴ Ово је управо био увид за коријениту реформу 1868. године.

У припреми за финансијску реформу која првенствено има да засегне у манастирске посједе књаз је 1867. године послао на терен сенатора Риста Бошковића и протођаконa Филипа Радичевића да размотре све црквене потребе и утврде сву покретну и непокретну црквену имовину. Ови су утврдили да је та имовина знатна.¹¹⁵ На основу материјала што су га они сакупили сачињена је споменица која је имала да послужи као материјал за реформне одлуке.

На Цвијети 25. марта, односно 5. априла по новом 1868. године, књаз је сазвао скупштину народних представника. Овдје је детаљно утврђено:¹¹⁶ 1. која су добра манастира Свете госпође на Цетињу; 2. шта је имовина државна; 3. шта припада књазу као господару земље; 4. шта књазу Николи припада као властито добро којим по својој вољи може да располаже; 5. на крају је требало одредити одбор који ће убудуће да руководи државном имовином. Све ове одлуке спроведене су у дјело.¹¹⁷ Митрополиту Илариону повјерено је управљање Цетињским манастиром. Он је дужан да се стара о исплаћивању духовне послуге манастира, о издржавању 20 ученика цетињске основне школе док је смјештена у манастиру и уопште о одржавању манастира од властитих прихода. Али су компетенције митрополита ограничене важним одлукама: „... Остатак прихода предаје се у сигурне руке“; финансијски одбор којему ће се повјерити народна благајна прегледа манастирске рачуне свака три мјесеца; за добра црквена непосредну одговорност преузима на себе митрополит; на крају, поглавар цркве ни под каквим условима „без знања власти не

¹¹⁴ „Црногорски манастири“ до Ш. К. „Црногорац“, 7. августа 1871.

¹¹⁵ Ровински, нав. дјело, 194.

¹¹⁶ Подаци о раду ове скупштине узети су из Сундечијева црногорског годишњака „Орлића“ за 1869. год., стр. 60—64.

¹¹⁷ Детаљније о овим мјерама код др Мирчете Ђуровића, „Црногорске финансије“, Титоград, 1961, 14—20.

може ништа купити, продати, промијенити или даривати од оног што цркви припадаје“.

Реформа на осталим манастирским имањима учињена је до краја 1867. године, како Јован Сундечић пише у „Орлићу“: „... при крају прошасте године такође су пописана добра и осталих манастира и одређене плате њиховим управитељима“. Вишак прихода улазиће у црквену касу, који ће се употребљавати за просвјетне циљеве, односно за издржавање основних школа и учитеља. „И овај корак заслужује особиту пажњу, јер цркву и просвјету у тијесну свезу доводи и не допушта да добра црквена без користи бивају и пропадају, као што се то најалост догађа по многим нашим крајевима“.¹¹⁸

Из свега се може утврдити да овом реформом црква задржава само формално власништво над својим имањима, а да су она коришћењем прихода и строгим надзором од стране државе у ствари подржављена.

Књаз Никола придавао је изванредан значај овој реформи. У једном писму од 25. марта 1868. године књаз укратко резимира садржину одлука Цвијетињске скупштине. Између осталог он каже да је митрополиту Илариону повјерио руковођење одјељењем јавне просвјете, а манастирска имања дају се у закуп сељацима. На крају саопштава своје државнополитичке мотиве којима се руководио у доношењу реформе. Тако каже да су ове „... уредбе још далеко од тога што савременост изискује када се Црна Гора упореди са другим напреднијим државама.“ Црногорски народ „нема ни зрелости да му се општинији Устав да“. Али уз искрену и добру вољу својих сарадника нада се књаз „... да ћемо течајем времена према сила наших више учинити“.¹¹⁹ Књаз Никола, дакле, овој реформи донекле је придавао и важност једног уставног акта.

Што је руковођење народном просвјетом повјерено митрополиту, то се логички повезује са његовом дужношћу да се стара о финансирању школа из фонда манастирских прихода. Митрополит овдје фактички иступа у својству државног чиновника. Заправо Сенат је контролисао рачуне и исплаћивао учитеље, а митрополит је имао дужност надзора.¹²⁰ Из фонда за финансирање школа издржавало се око 50 основних школа са одговарајућим кадром учитеља.¹²¹ Чистих прихода за три године мана-

¹¹⁸ „Орлић“, 62—63.

¹¹⁹ ДМЦ, лична архива, писмо без датума, фасц. за 1868 г.; Ристо Драгићевић у „Прилозима економској историји...“ утврдио је наведени датум.

¹²⁰ В. Божишић, 8.

¹²¹ Милан Костић, (у нав. књизи, 230) каже да је у Црној Гори 1875. год. била 51 основна школа, а Дионисије Миковић (нав. књ., 24—25) не прецизирајући годину каже да их је било 56, што су се издржавале из манастирских прихода.

стири су у државну касу дали 56.650 фиорина, 2 гроша и 9 крајцара. Од тога појединачно: Цетињски манастир 27.395 фиорина, 1 гр. и 3 кр.; Острог 16.300 ф., 3 гр. и 6 кр.; Морача 6.600 ф. и 4 гр.; Бијела 900 ф., Жупа 2.234 ф. и 10 гр.; Подмалинско 374 ф. и 2 гр.; Ждребаоник 559 ф. и 11 гр.; Пиперска Ђелија 1.125 ф. и 2 гр. и Дуга 360 фиорина.¹²² Од ових прихода могли су се покривати трошкови манастира и више десетина основних школа.

Спровођење реформе

Отпора према реформи у правом смислу ријечи није ни могло да буде. Али је, по свему се види било извјесног пригушеног негодовања од стране заиста малобројног калуђерског реда у Црној Гори. То су пак били највише извањци, који су изнад свега држали манастирске интересе, а кроз то и своје личне. Званична Црна Гора у вези са овим испољава веома неуздржану аверзију према калуђерском реду у земљи.¹²³ Усљед тога, и свакако због материјалних околности, смањује се број калуђера у црногорским манастирима на готово безначајну мјеру. Ово је црногорској влади сасвим погодновало. „На жалост или на радост, како ко хоће да узме, у стању смо јавити да нема више до 3 или 4 калуђера, и то ни један није из Црне Горе. Црногорци неће нипошто у калуђере“.¹²⁴ Због тога је управа манастира предавана домаћим старијим свештеницима, удовцима, који су иначе, како каже Богишић, „врсни економи“ Будући да сада „нема братије“, бива само по један јеромонах у манастиру који је уједно и његов управитељ. Плата им је по 300 фиорина годишње из државне касе. Архимандрита има два — 1 на Цетињу са платом од 600 фиорина годишње, а други у Морачи који прима 300 фиорина за манастир а 300 за учитељско мјесто које тамо држи. Раније су, каже даље Богишић, калуђери имали „инорију“ и примали бир као и остали свештеници.¹²⁵ Осим годишње плате сада је калуђерима остављено у лично коришћење и понешто земље и комад ливаде при манастиру.¹²⁸

¹²² „Наши манастири“, „Црногорац“ од 17. јуна 1872.

¹²³ „Црногорац“ од 7. августа 1871. Чланак „Црногорски манастири“ од Ш. К. — Силно манастирско благо, каже се овдје, до сада се разносило на „надаке и на буздоване“, на „бијеле хатове“ и „лаке кароце“. Корист су имали само старјешине манастира „и њихов род.“ Посјетиоци манастира треба да дођу „луних шака“, а „црна браћа“ враћају „визиту“ не да што донесе него да понесу, обично брава, руно вуне, сир и друго.

¹²⁴ „Црногорац“ од 17. јуна 1872. г., цитирани чланак.

¹²⁵ Богишић, исто, стр. 11. Наводи Богишића упућују да је калуђера било нешто више него што наводи „Црногорац“, али се ови подаци принципијелно надопуњују. Такође се у „Црногорцу“ од 7. августа 1871. г. каже да су старјешине манастира имале годишњу плату по 400 фиорина, а остали „најмање по 200 фиорина.“

¹²⁶ „Црногорац“ од 7. августа 1871. године.

Случај јеромонаха Жупског манастира Никодима Божидаровића, родом из Срема, веома је илустративан у вези са спровођењем реформних мјера и у другим правцима. Божидаровић је дошао у Црну Гору с прољећа 1867. године. Навикнут свакако на бољи ред и поштовање црквених правила и обавеза, овај калуђер нашао се у Црној Гори у прилично другачијој ситуацији. Одмах је дошао у сукоб са мјештанима, зато што сијеку шуму, харају стоком ливаде и испаше манастира. Према врховној свјетовној власти Божидаровић је показивао и волио да истакне своју лојалност. Али је хтио да за манастир, а тиме и за себе, извуче што више користи. Стога је веома ревносно помагао рад владине реформне комисије на разграничавању манастирског имања од сељачких. У својој опсежној жалби књазу Николи, пред свој одлазак из Црне Горе 1871. године, Божидаровић каже како је много труда уложио „док је изнађено 180 рала земље, 38 коса ливаде и 3 млина“ Комисија му је онда обећавала (ово неколико пута калуђер понавља позивајући се на свједоке) да ће му дати да сам обрађује и до 50 рала земље и ливаде колико хоће. Међутим, пошто је посао завршен дато му је „само“ 5 рала земље и 10 коса ливаде. Божидаровић је још огорчен што му је рад на кријепљењу „свете куће“ пропао — посадио је воћњак шљива, поправио један млин, цркву и друго.¹²⁷ Тешке су његове свађе са сељацима око грађења цркве.¹²⁸ До најтежих ријечи дошло је између њега и племенског капетана Јована Бојовића, јер га овај наводно мрзи што му је манастир „посредством мене и спомоћу суда Свијетлога Господара узео млин и баштину, које док је жив пребољети неће“.¹²⁹ На крају пошто је положио рачуне о пословању манастира Божидаровић је од стране власти био буквално истјеран из Црне Горе.¹³⁰ Изгледа да је у спровођењу реформе истој власти Божидаровић био од користи. Човјек веома опоре нарави и користољубив, а за тадашњи црногорски живот неуобичајено бирократски ревностан у вршењу дужности како ју је схватао, морао је доћи у сукоб најприје са сељацима и мјесним главарима. Како смо на једном мјесту раније запазили, књаз Ни-

¹²⁷ ДАЦ, сенатска акта, док. од 29. јануара 1871. године.

¹²⁸ ДМЦ, лична архива, жалба књазу Николи од 9. маја 1868. г. У вези са црквом Божидаровић између осталог говори како му сељаци дрско пркосе, улазе у цркву са чибучима, не знају да се прекрсте, не слушају његове поуке него му кажу: „Ти да нас просвијетиш“.

¹²⁹ ДАЦ, Жалбе Божидаровића Сенату од 30. априла и 6. маја 1870. Капетан Бојовић у представци Сенату (док у 1871. год. без датума) каже да је Божидаровића опоменуо да се не мијеша у његове послове, а калуђер му је одговорио: „У твоје послове кадра је баба жупска метнути се“.

¹³⁰ Исти документ од 29. јануара 1871. године. Када је вршена припрема манастира изасланик власти поп Капа уз необуздано поступање између осталог наводно је рекао Божидаровићу и ово: „Ти си упропастио ову кућу, само си гледао да трпаш у џеп, ти нијеси калуђер него забит турски и крчмар, ништа ти није уредно и поштено. Отићи ћеш одавде го као прст, забиту један и зулумћару“.

кола је Божидаровића задржао да 1868. године не напусти Црну Гору, али после свршених послова и врховној власти се ваљда учинило да није више погодан, па је једноставно био одгурнут.

Утврђивање манастирских посједа и давање земље сељацима у закуп био је један од главних задатака реформе који је требало ријешити. Међутим комисије, састављене од сенатора и уз помоћ дотичног племенског капетана и манастирског старјешине, имале су у раду много тешкоћа. Кроз више докумената запажа се да је било веома тешко разграничити имање манастира од приватних посједа сељака. Донекле смо видјели како је у том погледу било у случају Жупског манастира. Раније су многи сељаци приграђивали, захватили или узурпирали поједине комаде манастирске земље. А коришћење шума и испаша била је уобичајена и тако рећи легализована појава. Те појаве могу се означити као видови отпора сељака феудалној или полуфеудалној експлоатацији од стране цркве. Као првенствено заинтересована страна држава је настојала да до максимума утврди и односноме манастиру припише све земљиште на којем је овај од давнина полагао право. Иако су овај посао углавном у цјелини обавиле комисије, поједини неријешени случајеви повлаче се и више година. На примјер, 22. јануара 1876. године Сенат наређује капетану Николи Пекићу: „... извиђи за неку земљу што је Ђоко држи је ли црковна или не“.¹³¹

Послије разграничења, манастирске земље дате су сељацима на лицитацију под закуп. Како је то утврдио доктор Жарко Булајић, почетна лицитациона цијена била је процјена у новцу једне трећине цјелокупног годишњег бруто-производа глобално фиксираног према приносу од претходне године. Значи, ко више даје новаца за трећину процијењену у природи, тај узима односну земљу да је обрађује. Рок закупнина био је 5 до 8 година. Ова реформа означила је, према томе, дефинитивни прелаз са натуралне на новчану ренту. Ипак, што и Булајић констатује, још се у понеком случају задржавала натурална рента.¹³² Тако познати калуђер Божидаровић каже како су му органи власти изнудили новац и за „најгрђе небишине“ које су рађале „тек по неколико ока овса“ што их је био дао под трећину. Затим додаје: „... да је ко хћео узети под паре ја бих је дао“.¹³³ Јасно, ово мјесто упућује на закључак да су обично најнеродније земље евентуално даване у закуп под трећину у натуралној ренти.

Уговарање аренде црквених земаља вршило се обично између цркве, односно државе, и одређене веће или мање групе људи, што се у архивским изворима назива „друштво“, „дружина“, „друг у црковину“ „Друштво“ узима под аренду одређене комплексе ораће земље и дотичну шуму, испашу, утрину. То је, ра-

¹³¹ ДАЦ, Наредбе и расписи Сената.

¹³² Др Ж. Булајић, нав. дјело, стр. 216.

¹³³ ДАЦ, жалба од 29. јануара 1871. године.

зумије се, готово увијек она земља коју су исти сељаци раније обрађивали под натуралном или такође новчаном рентом. Што земљиште у закуп узимају групе сељака мислимо да је условљено постојећим облицима својинског система. Метод спровођења реформних мјера морао се усклађивати са захтјевима које су диктирале одавна уобличене разне службености и видови колективног коришћења незиратног земљишта.

Као што је и разумљиво, држава се у спровођењу реформе првенствено руководила својим ужим интересима. Приходи од манастирских земаља зависили су, јасно, од интензитета њихове обраде. Зато се сада додуше доста ограничене парцеле расположиве земље, дају и новим насељеницима. Из једног документа без ближе одређеног датума видимо како је књаз Никола двојици Бјелица „дао црквену земљу у Бањанима“. Они међутим нијесу могли да се на тој земљи задрже, „ербо немају ништа своје од имућа“, него су емигрирали у Србију.¹³⁴ Државна власт јако се интересовала за стриктно испуњавање обавеза сељака. Сенат више пута опомиње на извршавање сељачких обавеза, упозоравајући на случајеве бесправне сјече шуме, похаре ливада и испаше, узурпације зиратног земљишта и сл. У једној наредби Сенат каже да „... неки преступљују у ону гору црквну, а ти знаш како се учинило, да нити смије ко сјећ, нити паст ко није друг у црквину и у куповицу (арендатор) и зато знајте да је по цекин глобе“.¹³⁵ За неиспуњавање обавеза Сенат највише пријети да ће од неуредног платише одузети земљу и дати је другоме. Држава хоће да избјегне чак и то да се комад црквене земље уступи некоме сиромашу за плац на коме ће оградити кућу. Сенат тако наређује да се једном сељаку од комунице даде земљиште да ограда кућу, „... а од црквоне немојте дирати“.¹³⁶

Сама црква била је мање заинтересована за приходе са формално њене имовине него држава. Наилазимо и на доказ да црква показује индиферентност према приходима са црквених имања. Нека земља Острошког манастира у Косовом Лугу била је дата једом сељаку за 40 талира годишње аренде. Овај држалац, међутим, прије истека закупног рока емигрирао је у Србију, па је племенски капетан ослобођену земљу хтио да да на лицитацију. Земља је, каже капетан, могла дати и 40 талира годишње аренде. Али, „господин Владика стао ми је томе на пут. но је даде за исте паре овијема са друштвом“. Капетан тражи од Сената заповијест и завршава: „своје, Божије и Господарево“.¹³⁷ Не знамо шта је до краја са овим било. Да власт понекад у овим

¹³⁴ ДАЦ, Капетан Вукан (?) Сенату, без датума, у фасц. за 1873. год.

¹³⁵ ДАЦ, Наредбе и расписи, Сенат-Живку Пекићу, без дат., у фасц. за 1873. годину.

¹³⁶ ДАЦ, Сенат Саву Марковићу у љеш. нахији, 5. јула 1871. године.

¹³⁷ ДАЦ, аКпетан Марко Радуловић Сенату, Острог, 12. септембра 1874. године.

питањима респектује став владике видимо и из наредбе Сената Бају Бошковићу у Морачи да не дира у земљу неког сељака док писмено не извијестите владика како стоји ствар.¹³⁸

*О међуцрквеном положају цетињске митрополије
Стварање нове епархије*

Љубомир Дурковић Јакшић у чланку „Одређивање међуцрквеног положаја Цетињске митрополије“ утврђује да је ова митрополија била у саставу Пећке патријаршије до године 1766, када су ову Турци укинули. Послије тога владика Сава није признао фанариотску власт Цариградске патријаршије, него је Црногорска митрополија наставила да живи својим слободним животом. Наканонски, прећутно, самим развојем друштва у коме је дјеловала одређен је њен положај као потпуно независне цркве. Специфично неодређен статус Цетињске митрополије могао би се дефинисати ријечима Дурковића Јакшића: „Црногорска митрополија није никада ни од кога тражила аутокефалију, нико јој никада није исту давао, а она је ни од кога никада није тражила“.¹³⁹ Потпуно је схватљив такав положај Црногорске митрополије у свјетлу друштвено-политичког развоја Црне Горе; ни црногорска држава, као што је познато, није формално била призната од других држава све до Берлинског конгреса 1878. године. Природно је онда да су међуцрквени положај митрополије и међународни положај државе били политичкиправно у адекватном односу према одговарајућим институцијама у иностранству. Отуда логички проистиче да се потпуна јурисдикција Цетињске митрополије сасвим поклапала са територијом на којој се ширио суверенитет црногорске државе. Тако у току процеса уједињавања старе Црне Горе са брђанским племенима црквена јурисдикција Цетињске митрополије преноси се на та подручја у једнаком интензитету остваривања тога процеса. То нам јасно илуструје Богишић када каже да црногорски митрополит не рукополаже свештенике из прекограничних крајева сем у споразуму са дотичним надлежним епископом, али „...сада рукополаже кадкад оне који су у неопредијељеној територији у политичком смислу као Шаранци и Језерци“.¹⁴⁰ Такву ситуацију на неки начин одражава и то што Сенат једном шаље војводи Миљану Вукову 248 дуката „који су били цркве Ђурђевих Стубова“, наређујући му да сакупи главаре васојевићке „ове у границу и оне преко границе, па се с њима договори и ће најбоље видите ту их

¹³⁸ ДАЦ, наредбе и расписи, 16. јула 1873. године.

¹³⁹ Љубомир Дурковић Јакшић, нав. чланак, Историјски записи, књ. IX, 1953, 88/89.

¹⁴⁰ Богишић, 16.

дајте“.¹⁴¹ Сличних података има још, а они уједно показују како су и удаљенији брђански крајеви стварно све више били одређени у смислу државног везивања за Црну Гору.

Нова епархија основана је одмах послѣ рата 1876. до 1878. године. Но већ почетком рата послѣ великих побједоносних ратних операција 3. децембра 1876. године донесена је одлука о оснивању ове епархије чије ће сједиште бити манастир Острог. За првог њеног епископа постављен је већ поменути архимандрит Висарион Љубиша, родом из Паштровића, 8. септембра 1878. године, што је стварно датум њеног оснивања. Љубишу су посветили у чин на Цетињу црногорски митрополит Иларион и бокопоторски Герасим. Ова епархија обухватала је брђанска племена до ријеке Зете и новоприсаједињене крајеве око Никшића, Бањане, Пиву и друге. Епархија је добила назив „Захумско-рашка“.¹⁴² Али она одиста није била ни захумска ни рашка, јер су се те земље, историјски гледано, готово све налазиле ван граница Црне Горе, и оне послѣ 1878. године. Ако је епархија требало да се назива по крајевима које је стварно обухватала, она се најприје могла назвати брдском. Намјера оснивања нове епархије са именом које имплицира старе српске области свакако је одражавала политичко-територијалне претензије црногорске владе, чији су се погледу нарочито у томе великоме рату жељно управљали на те стране. Остао је само идејни израз неостварених жеља у неадекватном називу нове епархије.

•

Црногорска митрополија као културно веома оскудна, без ширих теолошких знања и хијерархије, у своме раду у прошлости готово се није могла руководити и служити средствима хришћанског учења у строжем смислу. То је, мислимо, на неки начин чак олакшавало да митрополија, покренута одређеним снагама унутрашњег развоја, ослоњена на економска богатства Цетињског манастира и на страну помоћ, под вођством Петровића Његоша, поведе ослободилачку борбу против Турака и упоредо борбу за стварање црногорске државе. Примјер владике Саве који дјелује само посредством црквено-моралних норми показао је да се тим путем не може ништа постићи на политичком плану. Интереси сједињавања племена изискивали су енергичнији политички рад одозго. Тако је знао да дјелује Петар I. Дакако, Петар I се у своме политичком ангажовању веома користи својим толико познатим и истицаним духовним средством — клетвом. Али то је много више значило моралну пријетњу погодну да се утиче на примитивни менталитет тадашњих Црногораца него израз неке хришћанске догме. Истина, клетви Петра I давао је

¹⁴² Ровински, нав. дјело, 195.

ДАЦ, Наредбе и расписи, док. од 26. октобра 1870. године.

снагу његов црквени положај, али у самој ствари много више лични ауторитет и сугестивна моћ његове ријечи. Духовно начело у лицу самих митрополита у суштини је било подређено свјетовном, утолико јаче уколико су се ови више ангажовали у остваривању прогресивних тенденција ка стварању државе. То се најупечатљивије манифестовало у државничкој личности Петра II, у коме се духовњак готово сасвим губи пред свјетовњаком. Ово тако рећи симболизује крај двојства, односно сједињености врховне духовне и свјетовне власти у рукама једног човјека.

У оквирима изложеног да се објаснити што је књаз Данило наслиједио онакву запуштеност у црногорској цркви. Сада је сама државна власт, имајући много и других брига и послова, морала да нешто чини у циљу уздицања цркве. Видјели смо да су књаз Данило и Никола понешто предузимали у том правцу. Али те интенције ни сада нијесу ишле у смјеру да црква јаче завлада душом народа. Подразумијева се, наравно, да су те мјере власти, као школовање свештеника и друго, имале да ове оспособе за вршење вјерских обреда. Али су оне и те како биле окренуте потреби да свештеници буду од неопходне помоћи држави и друштву у народном просвјешћавању. Школовано свештенство било је наша прва интелигенција. У контексту свега потпуно је разумљиво што је финансијска реформа 1868. године, којом се иначе засјекло у најдубље интересе цркве, у Црној Гори прошла као сама собом природна ствар.

Код Црногораца, као и осталих Срба уопште, вјера је имала патријархални карактер. Све до новијег доба наш народ живио је старим родовско-племенским вјерским животом, без хришћанске догматике и црквене дисциплине наметнуте одозго. Патријархални обичаји који се врше у кругу породице, братства, племена, села били су главни садржај вјерског живота поготову Црногораца.¹⁴³ Хришћанство је било више спољни оквир, а шире и уже народне традиције природа и суштина вјеровања. Сама црквена здања Црногорцима су служила (осим, наравно, за вјерске обреде, вјенчања, погреб) да се тамо село или племе окупи, да се о нечему договоре, ријеше неко питање друштвеног или привредног карактера од заједничког интереса. Људи су се окупљали код цркве на разне завјетине, послужбице, саборе, гдје је младеж упражњавала патријархални забавни живот много више него вјерски. Иако претходно није потребно доказивати, илустрације ради навешћемо један детаљ из једног већ дјелимично употребљеног извјештаја Сенату из 1876. године. Изнијевши како неки људи избјегавају да дају новац за грађење племенске цркве, тај капетан каже: „Ми високославни Сенате очекујемо од Вас Ваш Високи налог, а познати су Ви неки људи који бише

¹⁴³ Др Васа Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији XIX века, Београд, 1958, 25.

ради да нема цркве ни школе, *но бише радији по главицама да се окупљају но код цркве*". (Подвукао Н. Р.)¹⁴⁴ Битно је, дакле, у чему је овај главар налазио главну сврху грађења једне цркве. Већ сама природа вјере у Црној Гори објашњава нам што је Цетињска митрополија у прошлости могла да одигра тако прогресивну, државотворну улогу, па што је и даље, пошто се свјетовна власт издвојила из оквира те митрополије, могла да у цјелини позитивно дјелује у црногорском друштву.

RÉSUMÉ DE L'ARTICLE DE NOVAK RAŽNATOVIĆ »LA SITUATION ET LE RÔLE DE L'ÉGLISE AU MONTÉNÉGRE DEPUIS 1851 JUSQU' A 1876«

C'est en 1851 que Danilo Petrović s'est proclamé comme le prince de Monténégro et il en résulte l'importance de cette question parce que le pouvoir suprême n'appartenait plus à l'église. Il fallait élire un nouveau évêque. Pour y placer un homme qui leur conviennent le plus, La Russie et l'Autriche interviennent mois bientôt le seul candidat reste un théologien bien cultivé, Nikanor Ivanović Njekoš, émigré d'Autriche. Grâce aux complications bien nombreuses causées par l'intervention étrangère, Nikanor ne pouvait devenir évêque qu'au début de 1859 à Petrograd. Mais sa carrière finit très vite. Après l'attentat contre le prince Danilo à Kotor au mois d'août de 1860 il y vient aussi mais; bien qu'il ne fût pas du tout coupable pour la mort de Danilo, il avait peur d'être accusé et ne retourna plus au Monténégro.

Le nouveau métropolitain Ilarion Roganović était un homme de pays et cultivé. Bien scrupuleux pour les affaires de l'église, il aidait le nouveau prince Nicole dans l'organisation de l'éducation du peuple et, en particulier, dans l'organisation du service de Croix rouge pendant la guerre entre la Turquie et le Monténégro de 1876—1878.

Grâce aux mesures entreprises par les deux princes Danilo et Nicole la vie d'église cesse d'être primitive. Par le Code de Danilo en 1855 le pouvoir civil tâche de discipliner le clergé. Le cadre territorial des paroisses se stabilise. On introduit le registre des nés, baptisés, mariés et morts. A ce temps la plupart de prêtres ne l'était que d'une manière nominale restant des chefs militaires avant tout. Le Décret de l'évêque Ilarion en 1864 qui ordonne aux prêtres de laisser pousser la barbe, comme c'était la prescription orthodoxe, fortifie les tendances de démilitarisation du clergé au Monténégro.

La question de mariage est complètement réglée par le pouvoir civil. Dans une société patriarcale comme c'était celle de Monténégro

¹⁴⁴ ДАЦ, кап. Живко Шибајлија Сенату, 11. маја 1876. године.

ce pouvoir seul avait assez d'autorité pour réaliser une discipline dans les rapports conjugaux. L'affaire des prêtres n'était que la cérémonie.

L'éducation du clergé au Monténégro était bien pauvre. C'était habituellement un élève que n'avait fini que l'école primaire et qui assistait à peu près une année un ecclésiastique plus âgé avant d'être ordonné le prêtre. Grâce à un aide du gouvernement russe un grand séminaire est inauguré à Cetinje en 1869. Cet école ne donnait pas seulement les prêtres mais aussi une grande partie d'instituteurs pour les écoles primaires.

L'église au Monténégro avait relativement des propriétés bien importantes. La propriété la plus riche était le Monastère de Cetinje. C'est depuis la fin de XVIIe siècle que ce monastère devient le centre de la lutte de libération des Monténégrins contre les Turques. La richesse de ce monastère servait pour l'organisation du pouvoir d'Etat dans le pays. Ce n'est qu'à ce moment là que le pouvoir d'Etat tend à recueillir dans la caisse d'Etat de surplus des revenus de tous les monastères. Grâce à ce fait 50 écoles primaires de Monténégro pouvaient être entretenues.

La position de l'archidiocèse de Cetinje était spécifique: au de vue hiérarchique il n'était pas soumis et n'avait pas de relations officielles constantes avec aucune église orthodoxe: grâce à une existence et un développement tout à soi l'église monténégrine était complètement autocéphale.

La vie d'église au Monténégro avait un caractère patriarcal et comprenait en général les mœurs dans le cadre de la famille, du clan et du village. La religion orthodoxe donnait à cette vie un coloris tout chrétien.